

Nieuwenhuis

Historisch geografische beschrijving

(Reeptiend 50, Breda)

Foto: Kees Wittenbols, 3 februari 2011.

Inhoud

0 INLEIDING	1
1 GEOLOGIE VAN HET MARKDAL	2
1.1 TEGELEN – KEMPISCHE KLEI	2
1.2 DAL VAN BREDA	3
1.3 IJSTIJDVERSCHIJNSELEN	3
1.3.1 <i>Emienveen</i>	3
1.3.2 <i>Dalvormen</i>	3
1.3.3 <i>Dekzand</i>	4
1.3.4 <i>Donken en bergen</i>	4
1.4 HOLOCEEN BEEKDAL.....	5
1.4.1 <i>Veenfase: meanders ontstaan</i>	5
1.4.2 <i>Sedimentafdekking, meanders bevroren?</i>	5
1.5 DE MODERNE MARK	8
2 DE MENS IN HET MARKDAL	10
2.1 ARCHEOLOGIE.....	10
2.2 BEEKDALBEGELEIDENDE WEGEN: DAARTUSSEN GEBEURT HET	16
2.3 ONTWIKKELINGEN VOOR 1200AD	16
2.3.1 <i>Vrijheid Blijheid</i>	16
2.3.2 <i>Thorns grondbezit</i>	17
2.3.3 <i>Thorns kerkelijk bezit</i>	17
2.4 NA 1200: IN HET LAND VAN BREDA.	18
2.5 BREDA EN THORN	18
2.6 BRUGGEN OVER DE MARK.....	19
2.7 LANDSCHAPSBEELD IN 1500.....	22
3 DE RIJ VAN HOEVEN	23
3.1 BOUVIGNE	23
3.2 GROOT-DAASDONK	24
3.3 DE DRIE HOEVEN	25
3.4 LANDGOEDVORMING	27
4 DE HOEVE NIEUWENHUIS	31
4.1 EIGENAREN VAN NIEUWENHUIS	31
4.2 GRONDBEZIT EN GRONDGEBRUIK NIEUWENHUIS.....	33
4.3 LANDSCHAPSVERANDERINGEN NA 1832	37
4.4 ERFONTWIKKELING 1516 – 2016	39
4.5 DE GEBOUWEN	46
5 RECREATIE	51
5.1 WANDELEN VANUIT BREDA	51
5.2 SPORT	52
5.3 ZORG	53
6 CONCLUSIE	55
6.1 ALGEMEEN.....	55
6.2 VRAGEN VOOR HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK	55
6.3 VRAGEN VOOR HET BOUWHISTORISCH ONDERZOEK	59
7 VERWIJZINGSAPPARAAT	60
7.1 KAARTENLIJST	60
7.2 LITERATUURLIJST	63
7.3 ARCHIEVEN	65

0 Inleiding

De hoeve Nieuwenhuis, Reeptiend 50 te Breda, is een rijksmonument dat hoognodig gerestaureerd moet worden. Ten behoeve van dat project wordt hier een historisch geografische beschrijving van de hoeve en haar omgeving gegeven. Als ruime omgeving wordt heel het dal van de rivier de Mark ten zuiden van Breda gezien: het Markdal.

Dit rapport zoomt geleidelijk steeds verder in. Eerst wordt de geologie van het hele Markdal ten zuiden van Breda beschreven, gevolgd door een uiteenzetting over de wijze waarop de mens dat gebied in gebruik genomen heeft. Daarna beperkt de beschrijving zich tot de opmerkelijke rij hoeven op de westelijke Markoever, een rij waar de hoeve Nieuwenhuis deel van uitmaakt. Uiteraard wordt daarna verder op die hoeve ingezoomd: wat weten we over de landerijen, het erf en de gebouwen die daar ooit op stonden.

Bij de plaats en het volume van de gebouwen, houdt dit rapport op. Verder inzoomen op de gebouwen is een taak voor het bouwhistorisch onderzoek terwijl de archeologie op zoek kan naar sporen van de verdwenen gebouwen en van de eerste bewoning en ontginning op deze plaats. Ten behoeve van dat afzonderlijke bouwhistorische en archeologische onderzoek worden enkele vragen geformuleerd.

Speciale aandacht gaat uit naar:

- De plaats van de hoeve in het landschap
- De geschiedenis van de hoeve zelf
- De erfinrichting van de hoeve (waaronder de plaats van de afgebrande Vlaamse Schuur)
- De naam van de hoeve
- Vraagpunten bouwhistorie
- Vraagpunten archeologie

Voor het rapport is gebruik gemaakt van bestaande literatuur, persoonlijke aantekeningen van de auteur en in grote mate van de door Christ Buiks verzamelde gegevens die hij in zijn encyclopedisch opgezette *Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel* zo rijkelijk presenteert.¹ Ook zijn veel gegevens overgenomen uit mijn Cultuurhistorisch overzicht van het landinrichtingsgebied Ulvenhout-Galder uit 1999 en mijn proefschrift uit 1996.² Wel zijn op basis van onder meer dit nieuwe onderzoek hier en daar passages verbeterd en aangevuld, waarbij hulp verkregen werd van Gerard Otten en Marjet Zondag (gemeente Breda), Diederik van Romondt (nationaal Archief), Menno Potjer (Arnhem), Toon Goos (Ulvenhout) en Ton Kappelhof (Den Haag).

Hierna worden veel kaarten gepresenteerd als onderbouwing van het betoog. Vooral de oude kaarten zijn vaak niet op het noorden georiënteerd zoals we gewend zijn. Ik heb ze niet bijgedraaid omdat de teksten die er op voorkomen dan moeilijk leesbaar worden. Om de lezer te helpen bij de hersengymnastiek die nodig is om de kaartjes te begrijpen, staat dan in het bijschrift aangegeven wat de kaartoriëntatie is.

Aan het eind van het rapport is het verwijzingsapparaat opgenomen: een overzicht van de gebruikte literatuur, kaarten en archieven. In de voetnoten wordt hier naar verwezen. Ook een tekst als "Kaart van het Mastbos, 1621" verwijst naar een uitvoeriger beschrijving van die kaart in de kaartenlijst in het verwijzingsapparaat.

¹ Buiks, 1983 – 1988. Ik verwijs rechtstreeks naar de door Buiks geraadpleegde archiefbronnen.

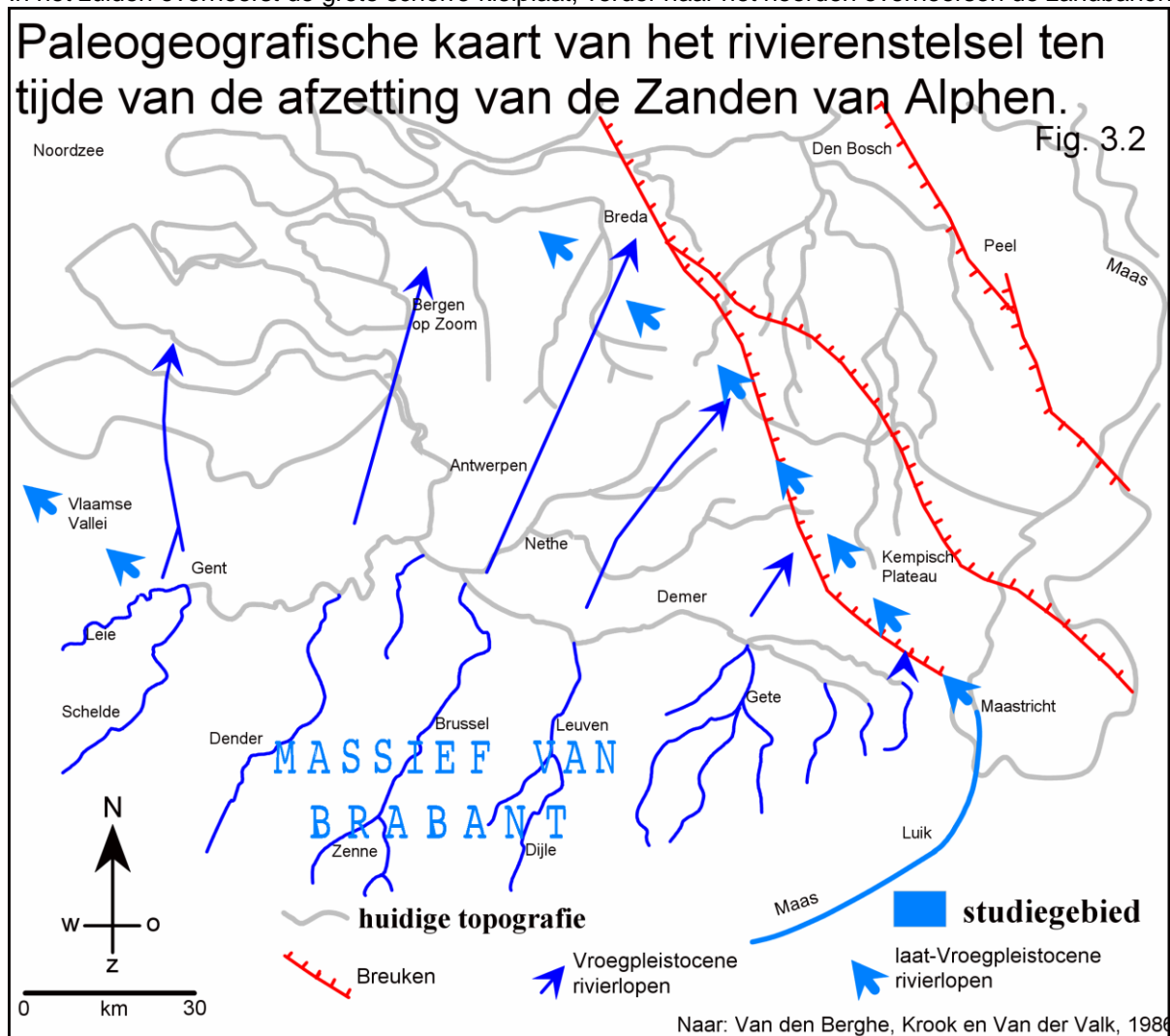
² Leenders, 1996, 1999a.

1 Geologie van het Markdal

1.1 Tegelen – Kempische Klei

De oudste bodemlagen die in en om het Markdal van belang zijn, werden neergelegd door de zee, de Rijn en de Maas. Deze Oud-Pleistocene lagen liggen in het zuiden het hoogste, waarbij de bovenzijde tussen 25 en 30 m + NAP ligt. Dat punt ligt op 25 kilometer ten zuiden van de hoeve Nieuwenhuis. In noordelijke richting daalt het lagenpakket, om ongeveer op de lijn Halsteren - Terheijden onder NAP te dalen. De lagen zetten zich verder dalend noordwaarts voort, maar zijn daar afgedekt door Holocene afzettingen.

Kasse³ heeft de paleogeografische ontwikkeling van dit Oud-Pleistocene plateau in detail beschreven. De opbouw van het lagenpakket geschiedde op de noordwaarts dalende flank van het oude Brabants Massief, tussen 2,2 en 1,5 miljoen jaar geleden, afwisselend door de zee (estuarium- en wadafzettingen), de Maas en later ook de Rijn. In het studiegebied mondden destijds enkele Centraal-Belgische rivieren (Dender, Zenne, Dijle en Gete) uit in de Maas.⁴ Getijdenwerking verplaatste het eerder door de rivieren aangevoerde materiaal. Het resultaat was een complex geheel van zandbanen en kleipakketten. In het zuiden overheerst de grote schorre-kleiplaat, verder naar het noorden overheersen de zandbanen.

Tekening K. Leenders.

³ Kasse, 1988.

⁴ Van den Berghe, Krook en Van der Valk, 1985.

1.2 Dal van Breda

In tegenstelling tot het Oud-Pleistoceen, toen de bodem vooral opgebouwd werd, werd in het Midden- en Laat-Pleistoceen de bodem juist sterk geërodeerd. De Centraal-Belgische rivieren erodeerden waarschijnlijk in deze periode hun benedenbeddingen tot brede dalen, tot dieper liggende kleilagen bereikt werden. Deze dalsystemen zijn later wel goeddeels opgevuld, maar ze bepalen nog altijd de hoofdstructuur van de ontwatering. De basis voor het Markdal werd gelegd door het "Dal van Breda" dat gevormd werd door de rivier de Zenne die nu nog bij Brussel stroomt. Hoewel de Centraal-Belgische rivieren later het studiegebied niet meer bereikten, ging daar de erosie voort onder invloed van riviertjes als de Roosendaalse Beek, de Weerijns en de Mark.

In de literatuur duikt soms de stelling op dat de Schelde ooit door westelijk Noord-Brabant stroomde en daar diepe dalen in de oudere afzettingen uitsleet.⁵ Men refereert dan aan een aantal locaties, onder andere bij Strijbeek in het Markdal, waar een grindlaagje met steentjes met een Schelde-associatie voorkomt.⁶ Dat is, zo weten we nu, materiaal dat door de Centraal-Belgische rivieren rechtstreeks in het Markdal gedeponeerd is.

1.3 IJstijdverschijnselen

Hoewel het landijs van de ijstijden het Markdal helemaal niet bereikt heeft, zijn er wel tal van andere ijstijdverschijnselen die mee het huidige landschap bepalen.

1.3.1 Emienveen

Aan de erosie van de Oud- en Midden-Pleistocene afzettingen en de daarop volgende gedeeltelijke opvulling van de diepe dalen⁷ kwam een einde in de warmere periode die vooraf ging aan het inzetten van de jongste ijstijd, het Eemien (ca. 126.000 - 114.000 jaar geleden⁸). In die periode kende onze streek een rijke begroeiing die gepaard ging met veenvorming. Alleen in de diepere delen van de beekdalen bleef dit veen, dat tot de Formatie van Asten gerekend wordt, bewaard.⁹ Misschien zit het ook bij de hoeve Nieuwenhuis, waar grondboring nr. 1 tussen 2,0 en 2,5 meter diepte veen of veenresten aantrof.¹⁰ Dat is de diepte waarop wel vaker Emienveen gevonden wordt. Dit boorpunt is nabij het pad naar de Blauwe Kamer en niet aan de rivierzijde.

1.3.2 Dalvormen

In het daarop volgende Weichselien, de jongste ijstijd (114.000 - 10.500 jaar geleden¹¹), was de bodem meestal geheel bevroren. In de zomer ontdooide de bovenlaag, maar het vrijkomende water kon niet dieper de grond in en moest zijwaarts afvloeien, waarbij ook grond meegenomen werd. Als vervolgens de bovenste laag weer bevroor, werd de niet bevroren tussenlaag gekneed door de optredende krachten. Ook werden er vorstscheuren gevormd. In bodemprofielen zijn deze verschijnselen soms mooi te zien. Onder deze omstandigheden voerde de Mark soms grote waterhoeveelheden af, zodat een breed dal gevormd werd. Later sneed de rivier zich dieper in, zodat binnen het vrij vlakke brede dal een smaller en dieper dal gevormd werd. Op de overgang lagen vaak steilrandjes.

⁵ Bijv. Buiks en Geerts, 1981; Goossens, 1983.

⁶ Bijv. Lorié, 1911.

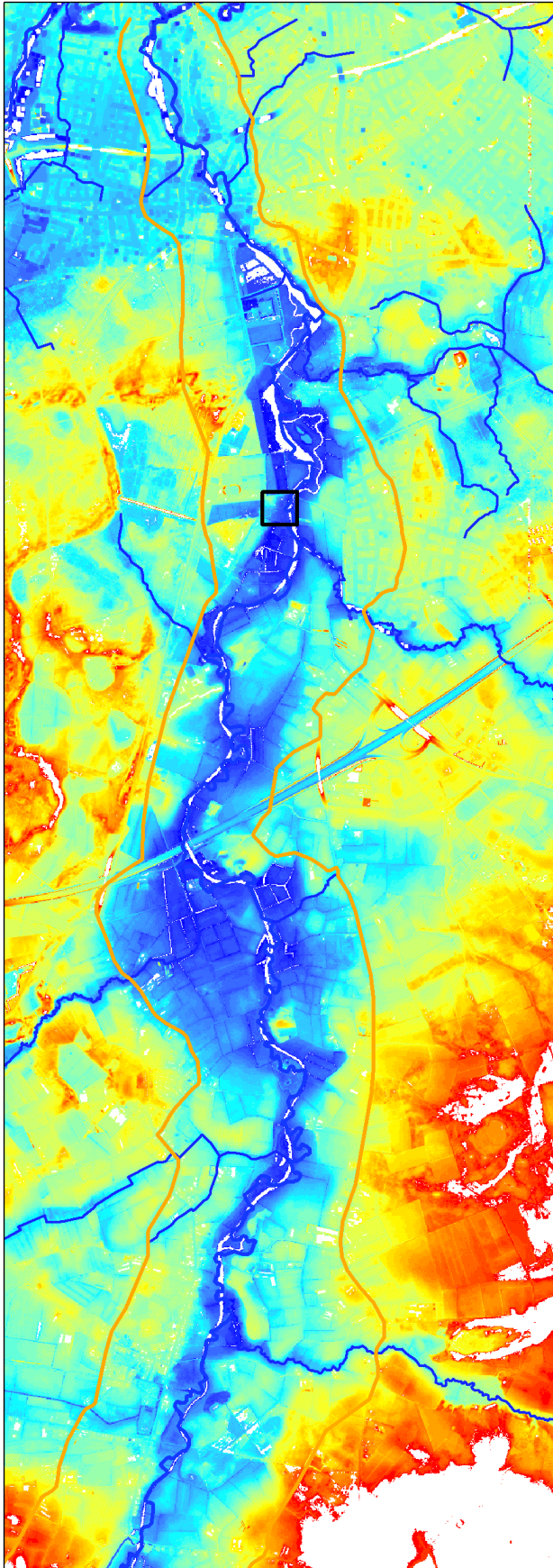
⁷ Van Oosten, 1967, 138.

⁸ Haugaard Nielsen, 1993.

⁹ Van Dorsser, 1956, 94; Van Oosten, 1967, 137 - 138; 1975, 9.

¹⁰ Stoks, 2014.

¹¹ Haugaard Nielsen, 1993.

Nevenstaande hoogtekaart is een relatieve hoogtekaart op basis van de AHN1 gegevens en ten opzichte van een zwak noordwaarts hellend vlak (37,37 cm per kilometer). Bovendien zijn de beeklopen uit 1827 ingetekend en ook beide beekdalbegeleidende wegen (zie daarover verderop). Vlak ten zuiden van Nieuwenhuis mondt de Chaamse Beek uit in de Mark.

Het diepe markdal is overwegend donkerblauw en heeft een breedte die varieert van 200 meter (onder meer juist bij de hoeve Nieuwenhuis, het zwarte vierkantje) tot ongeveer een kilometer (bij Daasdonk). Het diepe dal slingert van links naar rechts in het brede dal dat in hoofdzaak door die twee wegen afgebakend wordt. Bij Bouvigne ligt het diepe dal helemaal aan de oostzijde, bij Nieuwenhuis ongeveer in het midden en bij de Blauwe Kamer helemaal aan de westzijde van het brede dal.

1.3.3 Dekzand

In de loop van de jongste ijstijd is door de wind een zandlaag afgezet, die als een deken het oudere en geërodeerde landschap afdekt. Vandaar de naam "dekzand". Deels is dit zand door de werking van rivieren verder verplaatst. Op de hoogste plateaus is de oudste dekzandlaag dun, maar in de dalen kan de dikte ervan oplopen tot meerdere meters. Vrijwel overal, met uitzondering van de diepste dalen zoals het Dal van Breda, werd hierna een leemlaag afgezet, de z.g. Laag van Wouw.¹² Op deze laag komt vaak een grindvloertje voor, soms samen met een laag vrij grof zand. In het Dal van Breda en in het Liesbosch komen ook lösslagen uit deze periode voor.

1.3.4 Donken en bergen

Plaatselijk heeft een dekzandrug een ouder beekdal afgesloten, waardoor dan een slecht afwaterende kom ontstond. Elders draait een beek met een grote bocht om een dergelijke hindernis heen, zoals de we in het Markdal zien bij de hoogte van Notsel. In het Markdal vinden we ook zandeilanden die namen dragen als "donk" of "berg". Buiks en Geerts¹³ stellen dat tijdens het Laat-Glaciaal zoveel dekzand in het stroomgebied van de Mark en Weerij werd afgezet, dat kan worden gesproken van een totale verandering van oppervlaktevormen en rivierlopen. Tot aan deze tijd was er volgens hen een overwegend zuid - noord gericht afwateringssysteem. Dit werd door schuin daarop gevormde ruggen geblokkeerd. De grote Oud-

¹² Van Oosten, 1967, 140.

¹³ Buiks en Geerts, 1981, 14.

en Midden-Pleistocene dalen bleven echter functioneren. De veranderingen waren meer lokaal van karakter. Het aanvankelijk sterke reliëf van het geërodeerde Oud-Pleistocene pakket werd door de dekzandmantel en de nog te bespreken opvulling van de diepe erosiedalen met veen aanmerkelijk verzwakt, zonder nochtans te verdwijnen.

Ook elders in het studiegebied komen wel gebieden voor die een min of meer chaotisch stuifduinenpatroon vertonen. Zo ligt in het Mastbos een lange slingerende duinenband. De oorsprong van het zand zal wel lokaal zijn. De datering van deze duinen is onzeker en moet geval voor geval bepaald worden. Er worden drie duinvormingsperioden onderscheiden. In de oudste werden onder andere de duinen van de Hoge Rand van Bergen op Zoom en die ten westen van Beerse bij Turnhout gevormd.¹⁴ Een tweede duinvormingsperiode wordt geassocieerd met de occupatieperiode van de late Bronstijd, IJzertijd en Romeinse tijd, hoewel ook natuurlijke verstuiving lijkt te zijn voorgekomen. Onder deze duinen wordt een overstoven bosbodemprofiel aangetroffen.¹⁵ De derde duinvormingsperiode wordt in en na de middeleeuwen gedateerd. Het zand werd toen op een humus-ijzerpodzol of zelfs op akkerland afgezet.¹⁶ Op slechts 300 meter ten oosten van de hoeve Nieuwenhuis werd langs het Sulkerpad door mij rond 1975 een "dubbele enkeerbodem" gezien: blijkbaar raakte een oude akker overstoven, waarna op die plaats opnieuw een akker aangelegd werd. De op de rand van middeleeuwse akkers en beekdalen aanwezige langgerekte kamduinen kunnen tot deze jongste duinen gerekend worden. De kamduinen zijn waarschijnlijk ontstaan doordat stuifzand bleef hangen in de haag om de akker of de begroeiing van het beekdal.¹⁷ Het feit dat een rij knoestige eikenboompjes soms nog steeds de kruin van deze duinen siert, lijkt dat wel te bevestigen. Nog wat jonger is het boogvormige duin om de laagte De Oude Zoek bij Schijf. Hier bedekt het zand de resten van turfgraverij uit de jaren 1400 - 1600.¹⁸ In de Kalmthoutse Heide en de Loonse en Drunense Duinen stuift het zand nog altijd.

1.4 Holoceen beekdal

1.4.1 Veenfase: meanders ontstaan

Onder in de beekdalen heersen erg natte omstandigheden. Hoewel daar de waterafvoer gegarandeerd lijkt, is er steeds water aanwezig. Daardoor trad daar veengroei op. Deze veenvorming begon in de diepe dalen al kort na het einde van de jongste ijstijd. Ze heeft de bodem van de dalen vaak aanzienlijk verhoogd.¹⁹ In de grotere dalen stroomde het water uiteindelijk diffuus door het veenvormende elzenbroekbos. Door ontginning van de streek kregen de beken en rivieren een groter debiet. Er vormde zich een sterk meanderende stroomgeul. Bovendien sneden ze zich in de vaste ondergrond in en zetten ze bij overstroming op de venige beekdalbodem zandige en kleiige sedimenten af.²⁰ De beekdalen kregen daardoor een steviger en vruchtbaarder bodem, waardoor ze beter bruikbaar werden. Het hele beekdalopvullingspakket wordt in Nederland tot de Formatie van Singraven gerekend. De bodemkaarten geven er vaak een associatie van verschillende bodemtypen aan.

1.4.2 Sedimentafdekking, meanders bevroren?

De meanders van de Mark blijken tussen 1621 en 1970 (350 jaar) amper veranderd te zijn. Dat weten we dankzij de door Cornelis Lips nauwkeurig gemeten Kaart van het Mastbos uit 1621. Op de kaart staat de Mark getekend vanaf de Schele Brug bij Daasdonk tot aan de stad Breda, hemelsbreed 6 kilometer. De verschillen met de kadasterkaart van 1827 zijn minimaal en ook daarna lijkt er amper iets wezenlijks veranderd te zijn aan de meanders: die waren dus zo goed als bevroren. Voor zover er verschillen zijn, lijken die eerder op oude meetfouten te wijzen, dan op echte veranderingen. Het proces van meandervorming moet al lang geleden tot stilstand gekomen zijn.

¹⁴ De Ploey, 1961: Formatie van Beerse; Koster, 1978: Twenteformatie, jongere duinzanden.

¹⁵ De Ploey, 1961, 62: Formatie van Meer; Koster, 1982: Kootwijkformatie, oude stuifzanden.

¹⁶ De Ploey, 1961: Formatie van Kalmthout; Koster, 1982: Kootwijkformatie, jong stuifzand.

¹⁷ Voorbeelden onder andere te Oosterhout, Vosselaar en Alphen.

¹⁸ W. Leenders, 1976 meent dat deze veenbandjes zijn ontstaan door verstuiving van veen. De structuur van die bandjes is daarvoor echter te brokkelig. Het ligt daarom meer voor de hand om aan te nemen dat ze resten van vergraven veen bedekken. Zie: Leenders, Verbruggen en Van Strijdonck, 1990, 347.

¹⁹ Tot 6 meter bij Wortel, zie: De Ploey, 1961, fig.9.

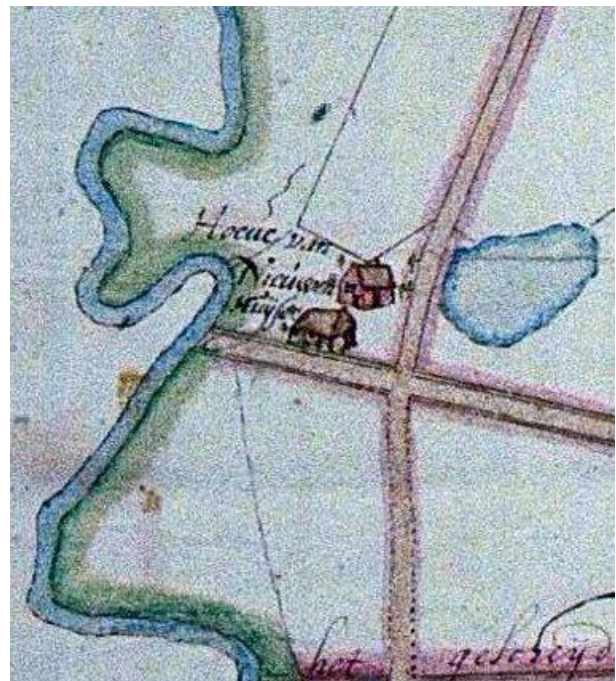
²⁰ De Ploey, 1961, 111; Riezebos en Slotboom, 1970, 119 - 135.

We hebben pech: de kaart van 1621 bevat juist rond de hoeve Nieuwenhuis opmerkelijke fouten. Kennelijk is daar een deelwerkblad verkeerd in het totaal van de kaart gemonteerd, waardoor de hoeve 400 meter verschoven is en ook de meanders bij de hoeve niet goed te begrijpen zijn.

Fragment van de Kaart van het Mastbos uit 1621. Noord is onder.

Het ven bij de hoeve Nieuwenhuis staat wel min of meer op zijn plaats, de hoeve zou tussen het ven en de punt van de akker van Grimhuizen moeten liggen, maar is boven (ten zuiden van) het ven getekend. Op de Mastboskaart van 1709 is dit gecorrigeerd: direct ten oosten van de hoeve liggen flinke meanders. Combinatie van een luchtfoto uit 1952 en de kadasterkaart van 1827 leert dat juist bij de hoeve Nieuwenhuis een actieve meander lag. Er zijn zandplekken te zien en enkele extreme bochten en kolken daarin lijken wat verminderd, terwijl er een nieuwe uitbocht bijgekomen is. 160 meter stroomafwaarts van het bruggetje is een bocht wat opgeschoven. De luchtfoto laat er de oude oever nog zien. Juist ten oosten van de hoeve lijken er in de weiden nog sporen te zijn die op twee oudere, verlaten, bochten wijzen. De rivier moet hier door een dal-engte en blijkbaar leidde dat tot actief bochtenwerk. Het betekent ook dat de hoeve ooit heel dicht aan de oever gestaan kan hebben. Door de Markkanalisatie is de situatie er nu erg veranderd.

Fragment Kaart Mastbos 1709. Noord is onder.

Luchtfoto uit 1952, gecombineerd met kadastraal minuutplan sectie H blad 2 uit 1827 (grijs), en gecorrigeerde kaart 1621 (rood en blauw), met schets van mogelijke oudere bochten. GAB, BB, nr. 19920472.

Dit gedeelte van de kaart van het Mastbos uit 1621 is op de met zwarte vierkantjes aangegeven punten gecorrigeerd naar de kadasterkaart van 1827 en de rest is automatisch meeverstopt. Dan blijkt hoe de meanders van 1621 hier nog wat extremer waren dan die van 1827 en dat na 1827 de bochten nog wat vlakker geworden zijn. Voor het perceel de Kalverwei tussen de hoeve Nieuwenhuis en de Mark betekent dit dat daar na 1621 een strookje vanaf gegaan is door dat een zwakke bocht in de Mark recht geworden is. Overigens loopt de moderne Mark daar nog rechter.

1.5 De moderne Mark

Het Markdal ten zuiden van Breda werd al in de middeleeuwen grotendeels ontgonnen. Het gebied daar buiten werd voor een klein deel al tussen 1500 en 1850 ontgonnen. Tussen 1850 en 1900 bestond de grootschalige ontginning er vooral uit de aanleg van dennenbossen. Na 1900 verschoof de aandacht naar ontginning voor agrarisch gebruik en vooral toen werd de afwatering van een groot gebied op de rivier De Mark sterk verbeterd en versneld. Daarbij moet niet vergeten worden dat de Mark in België uit een groot aantal takken bestaat en een groot gebied ontwatert.

Het resultaat was dat de smalle sterk kronkelende rivier de Mark in natte perioden het regenwater onvoldoende kon afvoeren. Het water bleef dan niet in de ingesneden bedding, maar zette heel het diepe Markdal blank. Uiteindelijk kwam al dat water in Breda terecht, waar er ook nog eens een vergelijkbare zondvloed vanuit de Aa of Weerijds bij kwam. Vooral de wijk De Gampel in Breda stond regelmatig blank en met Sinterklaasavond 1963 moest zelf het leger uitrukken om te voorkomen dat Boeimeer zou onderlopen: geen aardige surprise!

Keuvelen bij de overstroming in 1960 tussen Ulvenhout en de hoeve Nieuwenhuis die op de achtergrond te zien is. GAB, BB, nr. 19610113. Foto Hans Chabot.

Er moest wat aan gedaan worden. De oplossing werd gevonden in het verbreden van de rivierbedding tussen de Duivelsbrug en de Belgische grens, waarbij tegelijk een heleboel kleine bochten werden opgeruimd. Zo kon het water daar veel sneller wegstromen, maar Breda zou nog steeds, en zelfs sneller, verdrinken. Daarom werden benedenstrooms van Breda noodbergboezems aangelegd. Bovenstrooms van Breda kwamen er stuwen in de rivier, onder andere bij de Bieberg en bij de Blauwe Kamer.

Het werk aan de Mark bij Nieuwenhuis werd in de jaren 1968 – 1972 uitgevoerd. Door het verbreden van de rivier kwam er meer grond vrij dan gebruikt werd om stukken van de oude Markbedding op te vullen. Het overschot werd op grote hopen gezet die later gebruikt zijn om lage weiden langs de rivier op te hogen. Zo werd ook de lage weide tussen het erf van de hoeve Nieuwenhuis en de nieuwe Mark opgehoogd. De weiden ten zuiden daarvan zagen er zelfs in 2003 nog uit als een vrij chaotisch zanddepot (veel kleine hoopjes). Nu is dat een wat hobbelige wei die hoger ligt dan de weide te westen ervan: die werd niet opgehoogd.

Het nieuwe Tweede Kippenbruggetje bij de hoeve Nieuwenhuis werd 1978 gebouwd. Je mag er nog niet langs, maar houd ze maar eens tegen! GABreda, CBG, nr. JVG19780615029. Foto BN De Stem, Johan van Gurp.

Maar ja, de inzichten veranderden. Daarom is men nu bezig de Mark te “hermeanderen” en er ook nevenbeddingen in het diepe dal aan te leggen. De eerste resultaten kunnen direct benedenstrooms van Nieuwenhuis gezien worden. Het liefst zou men de stuwen weer weg willen halen.

2 De mens in het Markdal

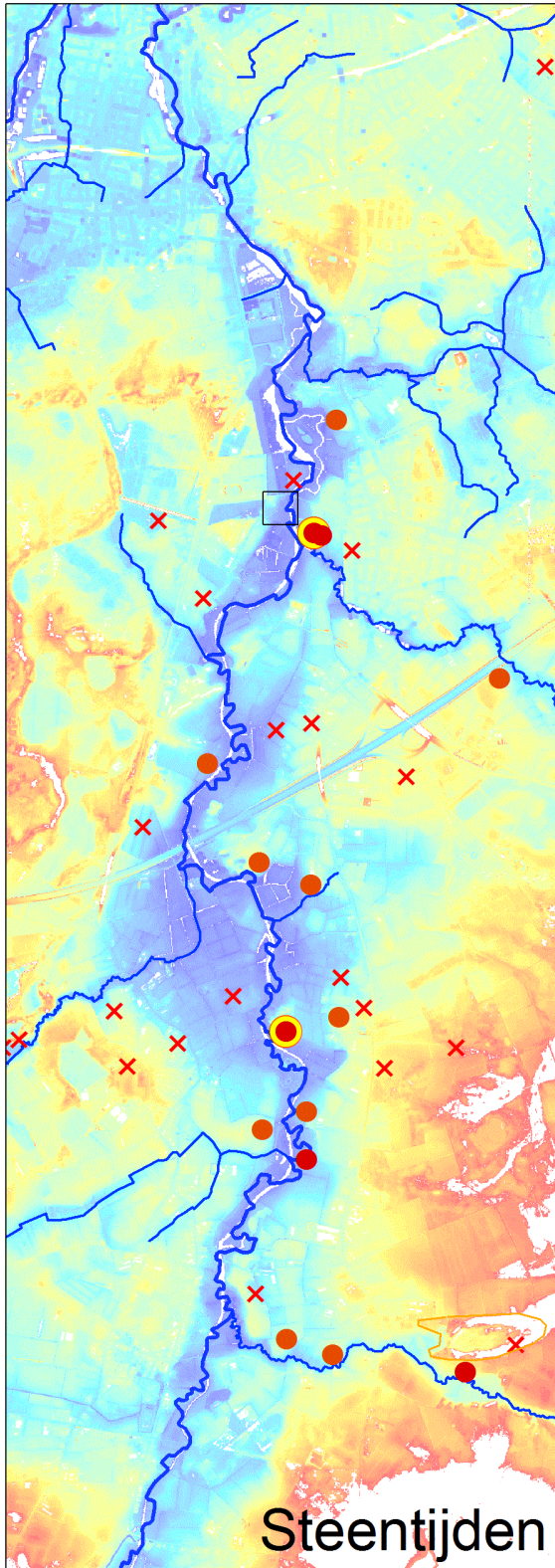
2.1 Archeologie

De archeologie is in deze streek tot voor kort nooit systematisch bedreven. Ook de Markkanalisatie werd niet archeologisch begeleid. Veel was afhankelijk van amateurs die graafwerk inspecteerden en ook was veel afhankelijk van de bereidheid van "Amersfoort" (de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de provinciaal archeoloog) om een vervolg te geven aan hun waarnemingen en meldingen. Zelfs een vondst van vele duizenden voorwerpen op een hoge akker net ten oosten van de hoeve Nieuwenhuis bracht het niet verder dan dat de voorwerpen geteld en genoteerd werden. Wat daar in die akker ooit geweest is, zullen we dus nooit weten: afgegraven!

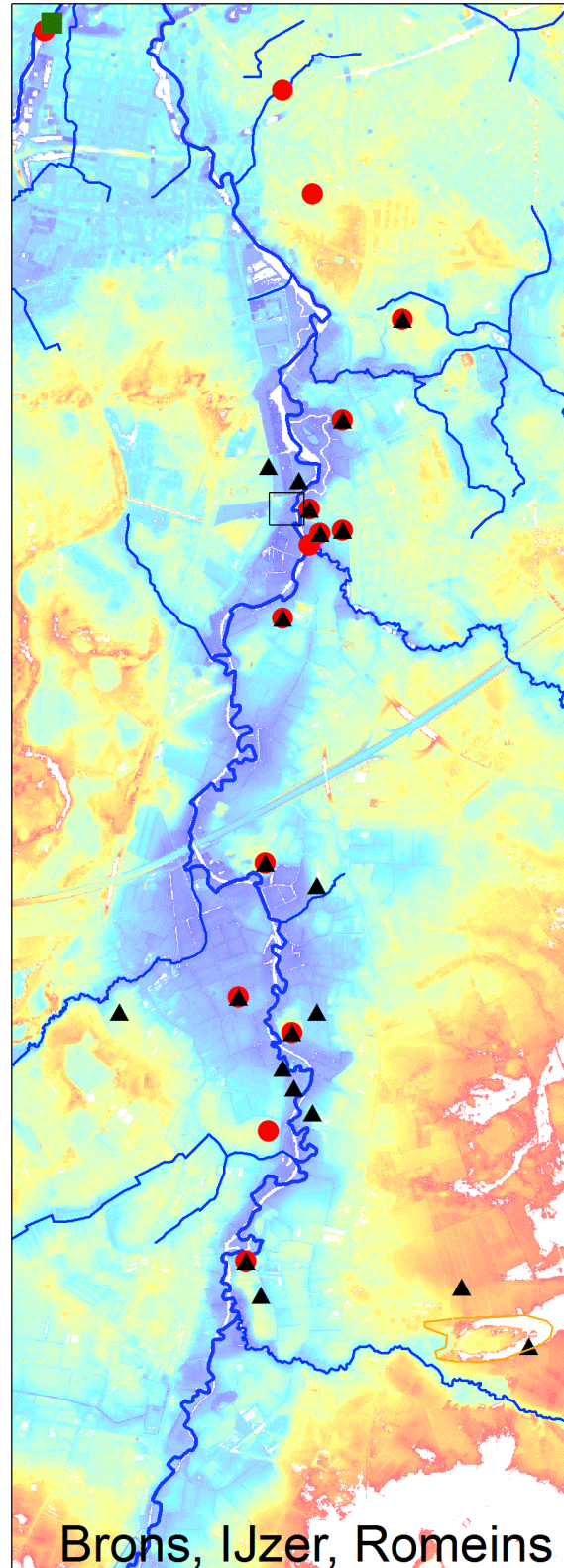
Hier volgen enkele kaartjes die de onder deze barre omstandigheden toch nog in en om het Markdal genoteerde vindplaatsen typeren naar ruwe perioden: jawel, het begint al in de oude steentijd! Alle archeologische perioden zijn in het Markdal aanwezig, behalve de Bronstijd: die vondst ligt aan de Aa of Weerijns nabij Breda. Ook de Nieuwe Steentijd lijkt te ontbreken, maar er zijn heel veel vondsten die niet beter gedateerd zijn dan "steentijd": daar kan dus best wat nieuwe steentijd tussen zitten, we weten het alleen niet. Het hier gegeven overzicht is niet volledig. Het kan en moet zeker aangevuld worden met gegevens die de Bredase archeologen de laatste jaren verzameld hebben, maar het laat in ieder geval zien dat de het Markdal in zijn geheel en de omgeving van Nieuwenhuis in het bijzonder archeologisch heel interessant zijn.

De relatieve hoogtekartaal tussen de vesting Breda en de watermolen van Meersel is de ondergrond van al deze kaartjes. Het vierkantje geeft de hoeve Nieuwenhuis aan.

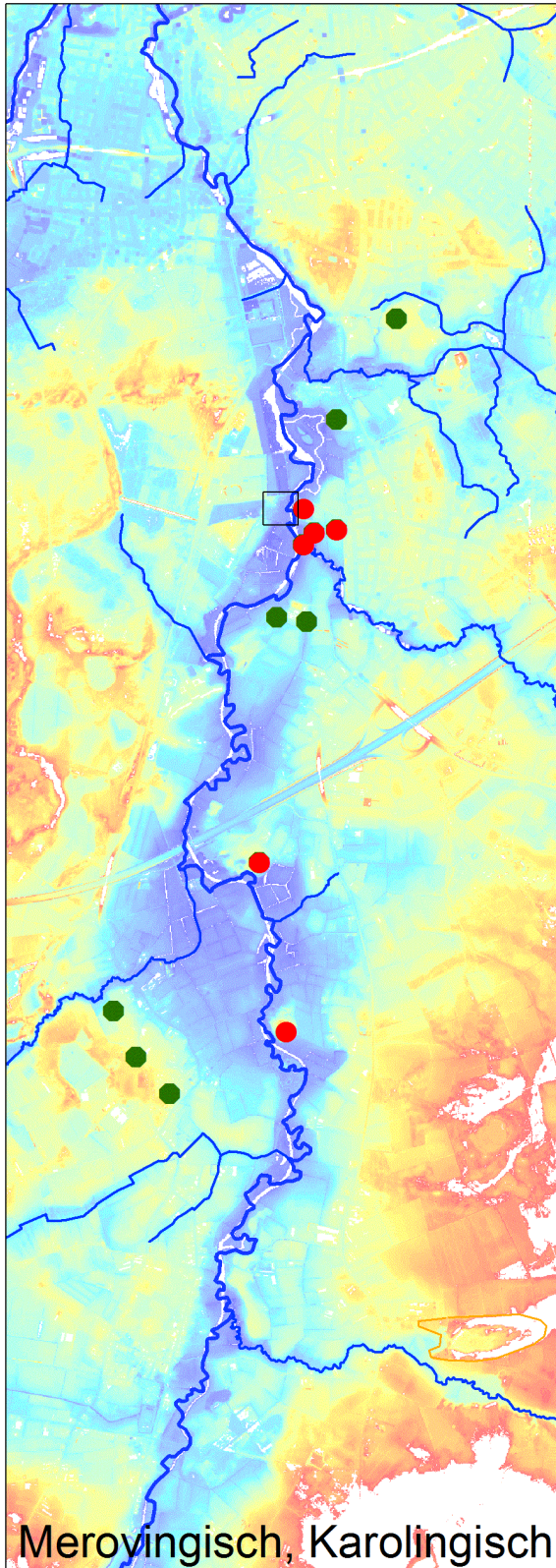
In de oude en midden steentijd betreffen de vondsten sporen van vooral rondzwerfende jagers en verzamelaars. Vanaf de nieuwe steentijd hebben we te maken met meer aan een vaste plek gebonden boeren. Het is duidelijk dat beide groepen geheel andere eisen aan hun omgeving stelden. Zelfs in een klein gebied als het Markdal is daarvan iets te merken aan het vondstenpatroon: voor de steentijden is dat minder aan de rivier gebonden dan daarna.

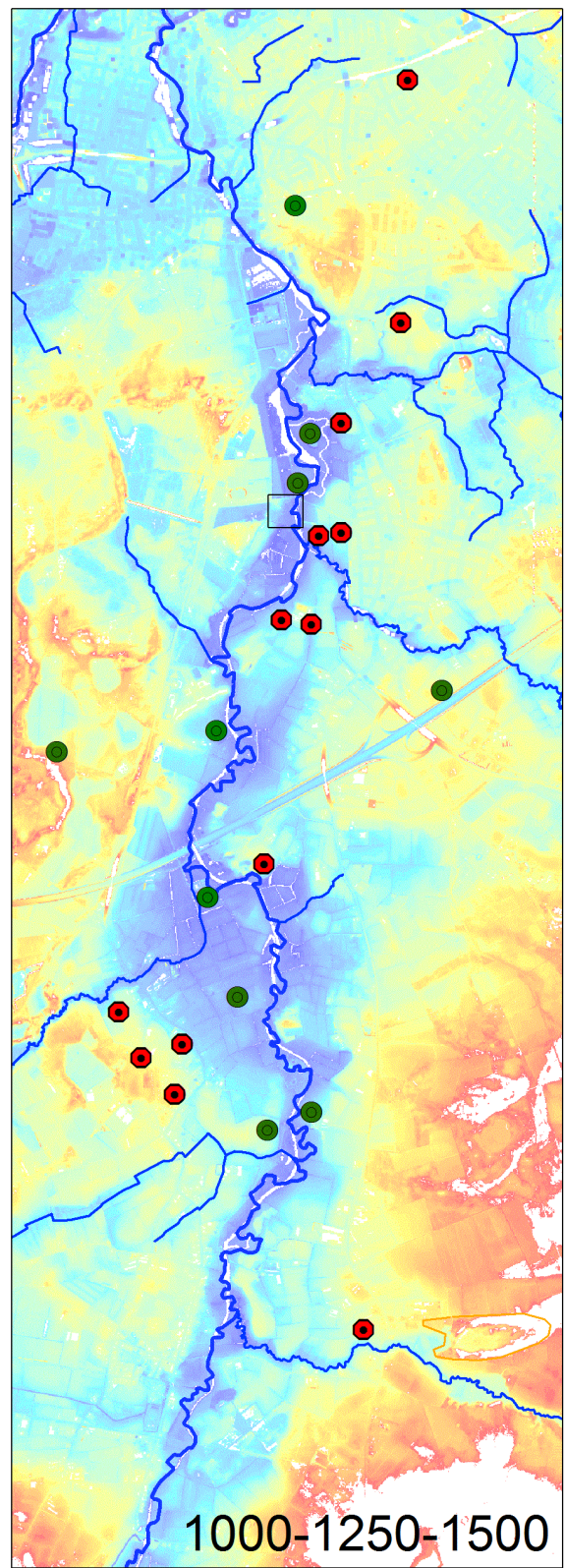
Rood: oude steentijd
 Oranje: midden steentijd
 Geel: nieuwe steentijd
 X: niet nader bepaalde steentijd

Groen: Bronstijd
 Zwart: IJzertijd
 Rood: Romeinse tijd

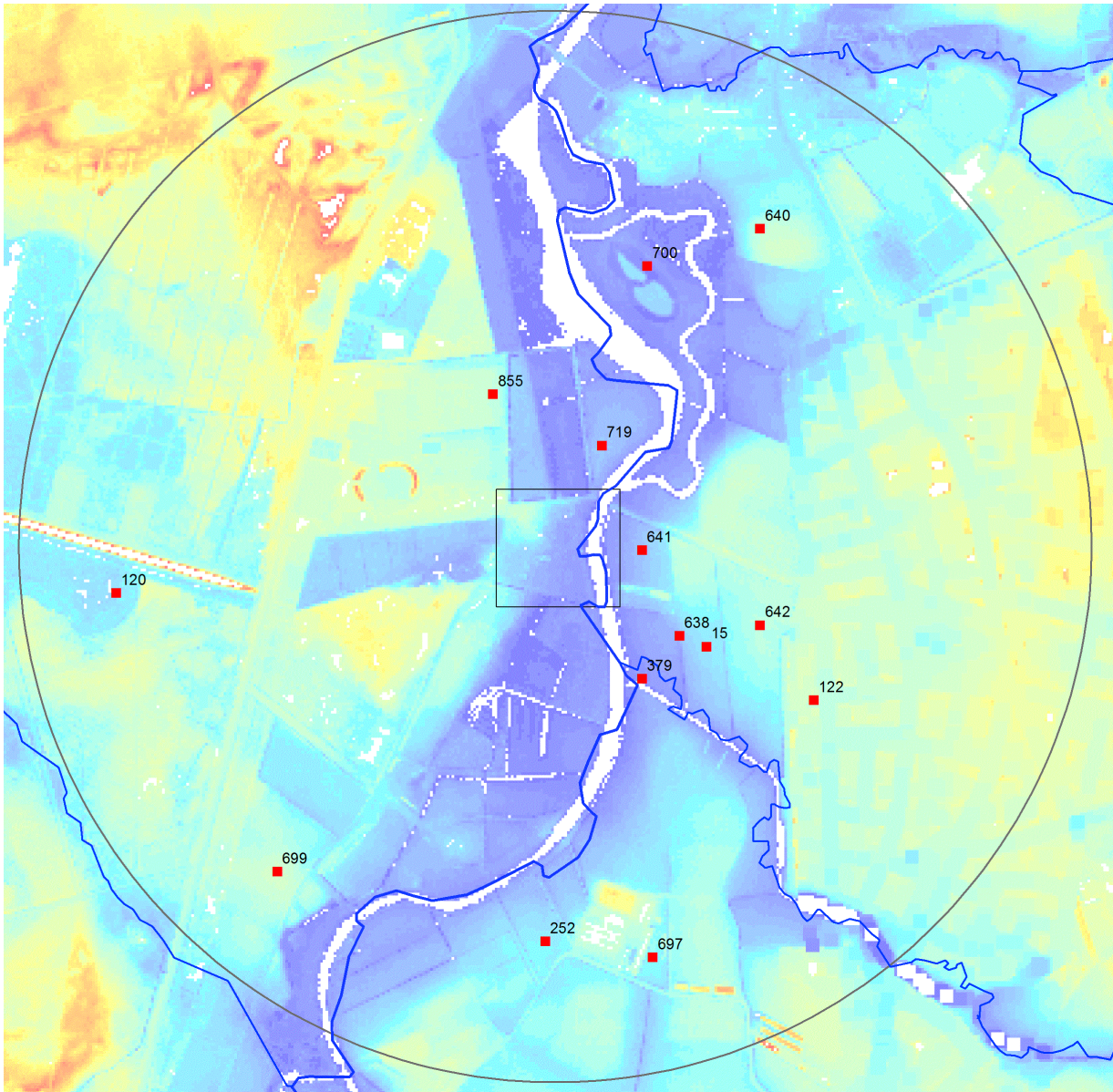

Rood: Merovingisch
 Groen: Karolingisch

Rood: 1000 – 1250
 Groen: 1250 – 1500

Vervolgens beperken we ons tot de naaste omgeving, dat wil zeggen binnen een cirkel van 1 km rond de hoeve Nieuwenhuis. Daar zijn mij 14 vindplaatsen bekend die hierna kort besproken worden.

Mijn bekende archeologische vondsten binnen 1 kilometer van de hoeve Nieuwenhuis.

Het valt op dat het erf van Nieuwenhuis aan de westkant een natuurlijke hoogte heeft, maar aan de oostzijde blijkbaar wat opgehoogd is. Direct ten westen en ten noorden van het erf liggen duidelijk uitgegraven percelen. De oranje boogjes zijn de resten van een wielerved uit 1928.

Bespreking van de genummerde vindplaatsen

15

Klingetje, in 1972 of 1973 gevonden door Ton Reijers uit Breda. Het klingetje is oorspronkelijk langer geweest dan het stuk dat nu nog resteert, maar de breuk is oud. De slaghoek van het met harde percussie vervaardigde artefact is 110° . Het gebruikte vuursteen is middelblauw van kleur, maar de kling vertoont een zeer zware bruine kleurpatina en een intense SiCh glanspatina. Bewerkingssporen of gebruikssporen ontbreken, maar het stuk heeft vele kryoturbate retouches. Over de datering valt

niets met zekerheid te zeggen, maar alle uiterlijke kenmerken wijzen op een Oud- of Middenpaleolithische ouderdom. Het artefact bevindt zich in de collectie van de vinder.²¹

120

Bij de Kogelvanger werd een 20 cm lange vuursteen bij gevonden.²²

122

Op 9-8-1975 meldde Moelands, de Bredase correspondent van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, bij Gerrit Beex, de provinciaal archeoloog, dat Anton Reyers uit Breda op de Beekhoek langs de Chaamse Beek 15 stuks silex had gevonden op een terrein dat intussen bouwrijp is gemaakt voor een nieuw woningbouwcomplex.²³

252

Moelands meldde op 10-3-1977 aan Gerrit Beex dat hij op de Koekelbergse Tiend ongeveer honderd scherven van aardewerk uit de IJzertijd had aangetroffen, waarbij twee randfragmenten, twee scherven met kamstreekversiering en vier wandfragmenten van besmeten aardewerk. Verder vond hij Romeins aardewerk, waarbij een terra sigillata scherf met reliëfversiering en vijf wrijfschaalfragmenten.²⁴

379

Ginneken, monding Chaamse Beek: duizenden Karolingische scherven van eigen type.²⁵ Ulvenhout, monding Chaamse Beek, duizenden scherven, past merendeels niet in bestaande typologie van Merovingisch of Karolingisch aardewerk. In dezelfde complex ook gewoon Merovingisch aardewerk met wat Karolingisch. Bewoning gedateerd van in de zesde eeuw tot in de negende eeuw.²⁶

638

Aan het Sulkerpad vondsten uit de Oude en Jonge Steentijd, IJzertijd, Romeins, Merovingisch, Karolingisch en periode 1000 – 1250.²⁷

640

Op akker ten noorden van de Ulvenhoutse Prinsenhoef vondsten uit Midden-Steentijd, IJzertijd, Romeins, Merovingisch, Karolingisch en perioden 1000 – 1250, 1250 – 1500.²⁸

641

Aan de Mark west van Ulvenhout losse vondsten uit de IJzertijd, Romeins, Merovingisch.²⁹

642

Op de Bieberg nederzetting: IJzertijd, Romeins, Merovingisch, Karolingisch en perioden 1000 – 1250 en 1250 – 1500.³⁰

697

Op de Koekelbergse Tiend losse vondsten Karolingisch en 1000 – 1250.³¹

699

Bij de Blauwe Kamer een losse steentijdvondst.³²

²¹ Dijkstra en Van der Lee, 1979, 108.

²² *Nieuwsbulletin KNOB* 1972, 144.

²³ Beex, 1979, 86.

²⁴ Beex, 1979, 86.

²⁵ Verhagen, 1984, 83ev.

²⁶ Verwers, 1981, 55.

²⁷ ROB-vondstenkaart 50BN16; invkrt ROB; RAAP, 1995, nr. 19.

²⁸ ROB-vondstenkaart 50BN18; invkrt ROB; RAAP, 1995, nr. 22.

²⁹ ROB-vondstenkaart 50BN21; invkrt ROB.

³⁰ ROB-vondstenkaart 50BN22, invkrt ROB.

³¹ RAAP, 1995, nr. 18.

³² RAAP, 1995, nr. 23.

700

Oud Hof te Ulvenhout. Intussen archeologisch onderzocht.³³ Uit het onderzoek werd duidelijk dat bij de kanalisatie van de Mark in de zeventiger jaren van de twintigste eeuw het terrein gemiddeld een meter diep was verstoord. Daardoor zijn geen resten van middeleeuwse gebouwen meer aangetroffen. De soms 20 meter brede grachten daarentegen waren nog uitzonderlijk goed geconserveerd. Er zijn resten van houten beschoeiingen gevonden en van houten brugpalen in de gracht tussen de twee eilanden. In totaal omsloten de grachten een gebied van 200 x 100 meter. Uit het onderzoek bleek dat de beide eilanden slechts weinig waren opgehoogd. Een versterking op een kunstmatig opgeworpen hoge heuvel zal hier niet gestaan hebben. Het archeologisch materiaal is niet ouder dan de dertiende of veertiende eeuw en kan dus samenhangen met de overgang van Thorn naar Breda. Daarmee is dit monument aan de Mark een symbool van de expansiedrift van de heer van Breda.

719

Vlak ten noorden van hoeve Nieuwenhuis: steentijd schrabber, ijzertijd smeltkroes en middeleeuwse scherven. Losse vondsten.³⁴

855

Op het sportterrein van de hockeyclub Zwart-Wit aan de Galderseweg te Breda is een boerderij uit Midden-IJzertijd (500 – 250 v.Chr.) gevonden. Boerderij, 2 graanschuurtjes, waterkuilen, hardkuil, ploegsporen, versierde voorraadpot. Op de rand van hoge rug aan het beekdal van de Mark.³⁵

³³ Berkvens, Craane, De Kievith, 2013.

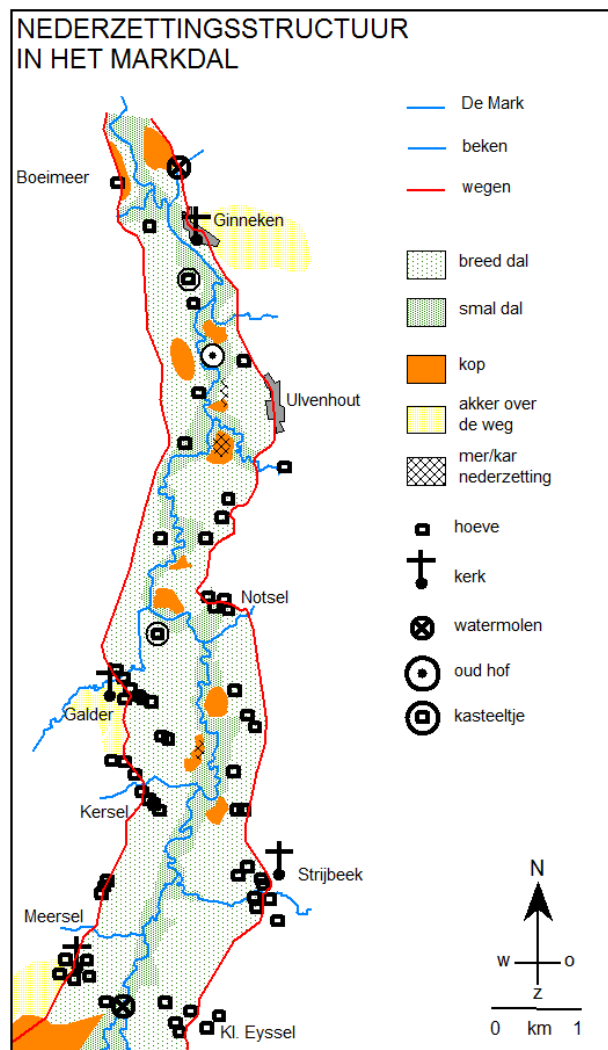
³⁴ RAAP, 1995: GALD052.

³⁵ Peters, Nollen, De Jong, 2015, 195.

2.2 beekdalbegeleidende wegen: daartussen gebeurt het

Het Markdal in Ginneken is een mooi voorbeeld van een grotere nederzittingsstructuur. De Karolingische bewoning lijkt er op enkele kleine maar markante hoge plekken pal aan de rivier gelegen te hebben. Een aantal van die plekken ligt nog op onderzoek te wachten: ze leverden wel veel IJzertijd- en Gallo-Romeins materiaal op, maar toen die vondsten verzameld werden was men niet zo gespist op het typische Karolingische materiaal van het Ulvenhout-type dat eerst later als zodanig herkend werd.

In de late middeleeuwen was hier de nederzittingsstructuur heel anders. Op enige afstand van de rivier, liep aan weerszijden op de dalflank een weg: de **beekdalbegeleidende weg**. De ontgonnen gronden lijken toen van de rivier tot die wegen gelopen te hebben. Achter die wegen zijn typisch jongere ontginningen te herkennen, waarvan soms zelfs de datering te vinden is: zestiende eeuw en later. Binnen de eerder ontgonnen zone ligt centraal het eigenlijke smalle als grasland gebruikte diepe Markdal, waarin de rivier nog eens ingesneden is. Op de rand van dat smalle dal liggen hier en daar de hoge koppen waarvan hiervoor sprake was. Het slingeren van het diepe dal binnen het brede dal had hier een merkwaardig effect op de nederzettingen. Waar de ontgonnen zone smal is, liggen op betrekkelijk grote afstanden van elkaar grote boerderijen. Alleen waar de zone breder is, tegen de 1000 meter, vinden we gehuchten: Galder, Strijbeek, Ulvenhout. In Galder en Strijbeek verrezen laat in de middeleeuwen kapelletjes op percelen die juist óver de weg lagen, toen vermoedelijk op de rand van de woeste gronden. Bij Galder werd ook óver de weg nog een tweetal grote akkers aangelegd, waarvan de datering onduidelijk is. De grote Ginnekense Akker ligt eveneens geheel "over de weg". Een dergelijk dal-nederzettingsspatroon kan overigens ook in het Ginnekense deel van het dal van de Chaamse Beek, langs de Kalmthoutse beek en langs de Dommel tussen Eindhoven en Boxtel herkend worden. Het is denkkelijk typisch Laat-Middeleeuws, te meer omdat de Karolingische woonplaatsen, die vlak aan de rivier lagen, in dit nederzettingssysteem veelal akker geworden zijn of bebost werden. Wel hebben we hier een duidelijke afwijking van het Kempen-model: de nederzittingsverplaatsing is hier van de rivier af, naar juist wat hogere gronden!

2.3 Ontwikkelingen voor 1200AD

2.3.1 Vrijheid Blijheid

In de twaalfde eeuw en eerder was er in deze streek amper sprake van een regionaal of hoger overheidsgezag. Formeel hoorde de streek onder het gezag van de Duitse keizer, maar die kon zijn macht hier amper laten gelden. Dit bood ondernemende lieden de gelegenheid om op eigen gezag terreinen te ontginnen en zo in bezit te nemen. De verspreide vondsten uit de jaren voor 1250 laten zien dat dit ook in het Markdal op tal van plaatsen gebeurde. Op de Bieberg, de akker ten zuiden ervan en langs rand van (en op?) de hoge akker bij Ulvenhout kan zelfs sprake geweest zijn van bewoningcontinuïteit van de Romeinse periode tot in de Merovingische tijd: een zeldzaamheid in deze streek.

2.3.2 Thorns grondbezit

Een aantal vroege ontginningen is op een of andere manier gaan behoren tot de laat tiende-eeuwse bezittingen van Hereswind, waarvan het hoofdcentrum in Gilze lag maar waarvan een subcentrum gezocht moet worden in het Oud Hof en de bijhorende Prinsenhoef van Ulvenhout, op 600 meter ten noordoosten van de hoeve Nieuwenhuis. Hereswind was getrouwd met Ansfried die in de late tiende eeuw bisschop van Utrecht zou worden. De abdij van Thorn werd gesticht als een familie klooster van Ansfried, niet lang vóór 995.³⁶ Hereswinds bezittingen hoorden vanaf die stichting tot de Thornse abdijsgoederen.

In het Markdal waren een aantal boerderijen belast met een cijns, een jaarlijkse betaling, aan de Oude Hof van Thorn te Gilze. Dit betekende niet dat alle gronden van die hoeven daarmee belast waren, maar alleen de oudst ontgonnen gedeelten. Dergelijke gronden lagen er ondermeer bij de hoeve Blauwe Kamer³⁷, de hoeve Nieuwenhuis³⁸, bij Bouvigne³⁹ en in Boeimeer.⁴⁰ De naam Nieuwenhuis slaat dus eerder op een nieuw gebouw dan op jong ontgonnen gronden, want ergens zit er grond in die hoeve die al voor 1000 AD ontgonnen was.

De Oude Hof van Gilze bestond uit een meier die door de abdis aangesteld werd, en zeven schepenen die door de meier gekozen werden. De schepenen kwamen uit Gilze (3), uit Oosterhout (2), uit Ginneken(1) en nog één uit Princenhage òf Rijsbergen. Ze moesten gegoed zijn onder de Oude Hof. Deze schepenbank was slechts bevoegd tot erven en ont erven van hun cijnsgronden. De abdis had geen recht de vonnissen van haar hof ten uitvoer te brengen. Daarvoor was actie van de Bredase schout noodzakelijk. Gezien de gewone grondheerlijke bevoegdheden van de Oude Hof, is het opmerkelijk dat haar leden "schepenen" genoemd werden. In deze streek is *laten* de gebruikelijke titulatuur.⁴¹

2.3.3 Thorns kerkelijk bezit

Naast grondbezit dat enerzijds bestond uit de hoeve van Ulvenhout en anderzijds omgezet was in cijnsgoed, bezat de abdij van Thorn ook kerkelijke rechten in het Markdal. Aanvankelijk maakte dat deel uit van de zeer uitgestrekte parochie Gilze die doorliep tot in Sprundel. De juiste datum is niet bekend, maar ergens in het midden van de dertiende eeuw werd daaruit de parochie Ginneken losgemaakt.⁴² Deze parochie omvatte eigenlijk vooral het Markdal tussen de Zandberg in het noorden en de grens bij Kersel en Strijbeek. Thorn behield het recht om bij de bisschop van Luik de pastoor voor te dragen, en om in Ginneken de tienden te heffen. De tiend was in principe een belasting van 10% van de oogst en de jonge dieren. De opbrengst was bestemd voor het onderhoud van de kerk en de pastoor. Terwijl cijnsen in de loop van de tijd door geldontwaarding hun waarde verloren, behielden de tienden hun waarde omdat 10% van de gewassen door de tiendgaarder vanaf de akker meegenomen werd. Nieuwe ontginningen en verbeterde landbouwtechnieken verhoogden die opbrengsten verder. Omdat de hele tiend van Ginneken veel te omvangrijk was, werd het ophalen van de tiend in gedeelten, klamp genaamd, verpacht. De tienden werden na 1600 inzet van heel wat conflicten, ook in Ginneken. Daaraan danken we fraaie overzichtskaarten van de tienden van Princenhage en van Bavel uit 1669, waarop met touwtjes (!) de uiteindelijk overeengekomen tiendgrenzen aangegeven zijn.⁴³ In 1713 maakte men een soortgelijke kaart voor Ginneken.⁴⁴ Het is een zeer grote kaart, 275 bij 150 centimeter, die na restauratie bestaat uit 30 grote en enkele kleine stukjes, plus een aanwijzing hoe alles aan elkaar gelegd moet worden. De kaart lijkt meetkundig redelijk zuiver, langs de wegen zijn gemeten afstanden met getallen aangegeven. De tienden van Ginneken zijn afgelijnd in kleur. De zeven Ginnekense tiendklampen, die de heer van Breda al in de dertiende eeuw aan Thorn ontfutseld had, betreffen de parochie Ginneken ten oosten van de Mark en ten noorden van de Chaamse Beek. Alles daarbuiten is als Thornse tiend aangegeven, dus ook de omgeving van de hoeve Nieuwenhuis. Het is misschien vanwege deze tiendafbakening dat op

³⁶ Monna, 1982, 112.

³⁷ 1555: GAB, R 681 f 118.

³⁸ 1516: GAB, R 423 f 150.

³⁹ 1425: Cerutti, 1972, nr. 389: 3 veertel rogge per jaar.

⁴⁰ 1468, oktober 8: Cerutti, 1972, nr.721.

⁴¹ Cerutti, 1956, LXXIV ev.; Brekelmans, 1965, 127 ev.

⁴² Leenders, 1996, 298.

⁴³ Kaart van de tienden van Bavel, 1669; Kaart van de Overveldse tienden in Princenhage, 1669.

⁴⁴ Kaart van de Bredase tienden van Ginneken, 1713.

latere kaarten van Ginneken de namen van de tiendklampen steeds weer terug komen. Namen als "Koekelbergse Tiend" en ook "Reeptiend" zijn oorspronkelijk namen van tiendklampen. De tiendklamp Reeptiend lag overigens ten oosten van de Mark zodat de straatnaam Reeptiend in 1957 eigenlijk verkeerd gekozen werd.⁴⁵ De veldnaam De Reep duidde in 1516 een weiland bij de hoeve Nieuwenhuis aan: een langgerekt smal stuk grond.⁴⁶ Het tiendrecht werd in 1909 afgeschaft.

2.4 Na 1200: In het Land van Breda.

In de loop van de twaalfde eeuw verschijnt er een edelman ten tonele die zich steeds meer opwierp als een regionaal heer met een kasteel in Breda als machtsbasis. Omstreeks 1144 kan hij al een kwart van het domein Oosterhout weggeven aan de Tempeliers, in het midden van de eeuw treedt hij op als regionaal heer bij de overdracht van bezit te Nispen en Zundert aan de abdij Tongerlo. Een soortgelijk heerschap zetelde op de burcht Gelmel bij het latere Hoogstraten en zo waren er nog wel meer.

Tussen 1185 – 1235 breidde de hertog van Brabant zijn macht uit naar het noorden en noordoosten. Op allerlei manieren wist hij lokale en regionale heren aan zich te binden of uit te schakelen, goedschiks of kwaadschiks. Omstreeks 1198 kwam het tot een vergelijk met de heer van Breda die al zijn bezit en macht bij Breda aan de hertog overdroeg, maar daarvoor nog veel meer terug kreeg: alle hertogelijke pretenties in het noordwesten.⁴⁷ Daarmee was het Land van Breda geschapen, dat hij te leen ging houden van de hertog. Van dan af hoorde ook het Markdal ten noorden van de Strijbeek tot het Land van Breda. Het zuidelijke deel hoorde tot het ook zo gevormde Land van Hoogstraten. Dat grenspunt bleek rond 1400 een traditionele plek te zijn voor overleg tussen de heren van Breda en Hoogstraten.⁴⁸

Nu kon de heer van Breda de resterende woeste gronden gaan uitgeven. Meestal gebeurde dat op basis van een cijns, een eeuwig vastliggende erfpacht. Voor grote lieden die iets groots wilden opzetten was er de mogelijkheid de grond in leen te verkrijgen. Bovendien ging nu de Bredase schepenbank fungeren als rechtbank voor heel de streek rond Breda. Breda zelf werd tussen 1198 en 1212 tot stad verheven. Pas in 1328 werd voor de parochies Ginneken en Bavel een eigen schepenbank opgericht.⁴⁹ Daaruit zou in 1810 de gemeente "Ginneken en Bavel" voortkomen.

2.5 Breda en Thorn

Zoals de hertog probeerde om kleine heertjes in zijn hertogdom op te nemen, zo probeerde de heer van Breda oudere bezittingen als die van de abdij van Thorn in te palmen. De Ulvenhoutse Prinsenhoef was een oude Thornse boerderij, die in de dertiende eeuw in handen kwam van de heer van Breda. De hoeve was vermoedelijk voordien het exploitatiecentrum voor de Thornse goederen in het Markdal. De heer van Breda maakte er een heerlijkheidscentrum van. Achter de hoeve aan de Mark lag het Oud Hof: een tweetal omgrachte percelen, waarin we de eilanden van woontoren en neerhof kunnen herkennen. Deze heerlijkheid was tussen 1303 - 1342 in de regel in handen van naaste familie van de heer van Breda.⁵⁰ Nadien was er slechts de hoeve van de Bredase domeinen die verpacht werd. In de zestiende eeuw werden de omgrachte percelen als boomkwekerij voor het Mastbos gebruikt. Bij de Markkanalisatie bleef het perceel gespaard en nadien werd het geheel, na archeologisch onderzoek, zelfs gereconstrueerd.⁵¹ Mogelijk is het huis Grimhuizen te Ulvenhout de "opvolger" van het kasteeltje in het Markdal geweest. De oorsprong van dat huis is overigens duister. De heer van Breda zag ook kans een deel van de tienden van Ginneken aan de abdij te ontfutselen, net als het Chaambos nabij Valkenberg.⁵²

⁴⁵ Otten, 1988, 130 – 131. Tussen 1942 en 1957 heette de straat: Fretlaan.

⁴⁶ Buiks, 1983 – 1988, deel 23, 140.

⁴⁷ Ca 1198: Dillo en Van Synghel, 2000, nrs. 924, 925.

⁴⁸ 1399: *En waert, dat U heere (= heer van Breda) des daghe houden woude, so woude mijn heere (= heer van Hoogstraten) sijn vrienden ende mij seinden op Stribeeke, daer men die dachvaert pleegt te houden*: Cerutti, 1956, nr. 296; *Van der saken ende poenten, dair wi (drossaard van Hoogstraten) met U (rentmeester van Breda) huden des dages op Stribeek af geruert hadden*: Cerutti, 1956, nr. 297.

⁴⁹ 1328, oktober 5: Cerutti, 1956, nrs. 138 en 139.

⁵⁰ Jansen, 1997, 193 - 194.

⁵¹ Van Kempen en Polman, 2002.

⁵² Niet te verwarren met de negentiende-eeuwse Chaamse Bossen.

De Prinsenhoef van Ulvenhout in winters 1985. Foto J.A.M. Grauwmans, GAB, BB, nr. NG19850009.

2.6 Bruggen over de Mark

In de middeleeuwen was er binnen het Land van Breda alleen in de stad Breda een brug over de Mark. Benedenstrooms van Breda lagen er veerboten bij het Zonzeels Veer (later Nieuw Veer), bij Zwartenberg en bij het Lamsgat tussen Hoeven en Zevenbergen. Bovenstrooms werden vaste bruggen geweed. Ook mochten daar geen watermolens de vaart op de rivier hinderen. De watermolen van de Zandbergen draaide niet op de Mark, maar op het water van een speciaal gegraven kanaaltje, de Molenlei. Dit is een heel ander beeld dan we bij de Aa of Weerijs zien: volop bruggen (Gampelbrug in de stad, Oranjeboombrug, Houtbrug, Kaarschot, Bakkenbrug etc.), bij Effen stonden er stappalen in de rivier (vandaar de naam Hoeve Ter Stappen) en ook lagen er watermolens (bij de Gampel, bij de Verlaatstraat, aan de Oranjeboombrug, aan de Houtbrug, Kaarschot...). Er was dus iets bijzonders met de Mark ten zuiden van Breda.

De Bredase archivaris Brekelmans heeft dat in 1977 uitgezocht. Deels was het de wens van het Bredase stadsbestuur om alle noordoost-zuidwest-verkeer door de stad te dwingen en verbindingen buiten de stad om te weren, vooral het transport van verse vis vanuit Geertruidenberg naar Antwerpen. Dat was een economisch argument van het stadsbestuur dat in 1613 naar voren gebracht werd toen de eerste Duivelsbrug gebouwd werd. Na de belegeringen van 1625 en 1637 werd deze brug hersteld en opnieuw was er dit economische argument van de stad.⁵³ Het hielp echter niet en in 1682 werd de Duivelsbruglaan tussen de brug en de Ginnekenmarkt zelfs bestraat en zo verbonden met de nieuwe straatweg naar Breda.

De Schele Brug bij Daasdonk werd in 1666 voor het eerst vermeld. Hij staat niet afgebeeld op de kaart van het Mastbos uit 1621. Verder zuidelijk was er in 1554 een conflict over een brug tussen Strijbeek en Kersel, die de vrije doorvaart zou belemmeren. Keizer Karel V oordeelde dat de vrije vaart op de Mark naar het Land van Hoogstraten behouden moest blijven. Pas in 1667 kwam hier een nieuwe brug, die prompt De Nieuwe Brug genoemd werd.⁵⁴

⁵³ Brekelmans, 1969, 31-33.

⁵⁴ Brekelmans, 1969, 38-40.

Dat recht op vrije vaart naar Hoogstraten werd ook gebruikt om twee initiatieven voor het bouwen van watergedreven volmolens ten zuiden van Ginneken op de Mark af te wijzen.⁵⁵ In het bijzonder ter hoogte van de Bieberg was de landschappelijke situatie heel geschikt voor een watermolen. In 1637 liet prins Frederik Hendrik daar de Mark zelfs helemaal afdammen en nu ligt precies daar een stuw.

Het geringe aantal vaste bruggen en het ontbreken van watermolens in het Markdal ten zuiden van Breda hangt dus samen met de wens van de stad Breda om het interregionale verkeer door de stad te leiden en met het recht op een vrije vaart op de Mark naar het Land van Hoogstraten.

Het kippenbruggetje bij Nieuwenhuis op een foto uit vermoedelijk 1946 - 1968. GAB, BB, nr. NG19730097. Foto: mevr. Van der Westerlaken.

Rond 1800 verdwenen de oude rechten die bruggen over de Mark tegenhielden. Niet dat er nu plots veel bruggen verschenen. Wel werden er al ruim een eeuw eerder enkele kippenbruggetjes gebouwd: het eerste tussen de Grote Hoeve van Bouvigne en de Bieberg, het tweede tussen de hoeve Nieuwenhuis en de akker van Ulvenhout, en het derde bij Schoondonk. De eerste twee bestonden al in 1713.⁵⁶ Dit waren heel smalle bruggetjes met aan weerszijden een leuning. Ze werden waarschijnlijk voorafgegaan door nog gammeler bouwsels met maar één leuning. Dat vonden de boeren wel handig, want daar durfde het vee niet overheen als het uit de wei gebroken was. Dat scheelt zoekwerk om het beest terug te vinden... Het bruggetje bij Nieuwenhuis was alleen toegankelijk via een pad over het erf van de boerderij: het was een privé bruggetje. Niettemin werd het pad erover in de negentiende eeuw als een openbaar voetpad beschouwd. Het werd vervangen door een openbare betonnen boogbrug die 100 meter noordelijker gebouwd werd, zodat er een rechte verbinding tussen het Sulkerpad en de Reeptiend ontstond. Zo kon men vanuit Ulvenhout gemakkelijk het "Sportpark Ginneken" bereiken. In 1926 was het bruggetje in slechte staat.⁵⁷ Bij de bevrijding in 1944 sneuvelde de brug en in 1946 werd ze herbouwd. In 1968 werd er een bredere betonnen brug met houten leuningen gebouwd die bij de Markkanalisatie in 1978 vervangen werd door een langere brug met metalen leuningen.⁵⁸

⁵⁵ NAG, NDR 7940 f 257 en f 275 (1643 en 1650): afwijzing plannen tot het bouwen van een watergedreven volmolen op de Mark ten zuiden van Ginneken onder verwijzing naar het vonnis over de vrije vaart op die rivier uit 1554.

⁵⁶ De eerste twee aangegeven op de Kaart van de Bredase tienden van Ginneken, 1713.

⁵⁷ *Bredasche Courant*, 28 augustus 1926.

⁵⁸ Otten, 1988, 130- 131. Zie ook foto GAB, BN De Stem / Johan van Gulp, identificatienummer JVG19780615029.

— 0 —
KIPPENBRUGGETJE.

Een mooi tochtje in de omgeving van **Breda** door bosch en beemd en wei, zoowel voor fietsers als wandelaars is door het Mastbosch in de richting Wielerbaan, daar links afslaan over het tweede kippenbruggetje naar Ulvenhout.

Dit tochtje is echter momenteel niet zonder gevaar, vooral voor wielrijders, die over dat enge bruggetje hun fiets (best met het voorwiel in de hoogte) moeten leiden. Dit bruggetje toch verkeert in deerniswekkenden toestand. Het is feitelijk *overal* bouwvallig en als een eenigszins corpulent wielrijder struikelt (wat hier licht gebeuren kan) en tegen de leuning komt, is het niet uitgesloten dat vroeg of laat de leuning afbreekt en *fiets en wielrijder in de rivier terecht komen*. Wij hebben er de leuning eens onderzocht en deze is zeer *wankel!* en schudt op „all evesten”.

Daar deze weg voor het publiek is open gesteld is het plicht der autoriteiten van Ginneken met klem versterking van dit bruggetje te bevelen.

Ik weet niet wie met de zorg voor dat bruggetje belast is.

Maar de autoriteiten dienen in te grijpen.

In naam der openbare veiligheid vraag ik dus:

**VERSTERKING VAN HET TWEEDE
KIPPENBRUGGETJE!**

UILTJE.

2.7 Landschapsbeeld in 1500

In 1500 kunnen we het landschap in een strook dwars op de Mark en ter hoogte van de hoeve Nieuwenhuis schetsen als volgt. In het oosten lag het aloude Ulvenhoutse Bos, met aan de westkant wat recent ontgonnen gronden tot aan de beekdalbegeleidende weg (de huidige Dorpsstraat – Molenstraat van Ulvenhout) waaraan een klein aantal boerderijen, het slotje Grimhuizen en de Prinsenhoef lagen. Ten westen van die weg lag de ruime akker van Ulvenhout, waaruit Grimhuizen zich een driehoek toegeëigend had. Met een steilrandje daalde de bodem naar een smalle strook weiland waardoor de Mark kronkelde. Een tweede steilrandje deed de bodem stijgen naar het erf van de hoeve Nieuwenhuis dat aan de andere kant grensde aan een verbindingsweg tussen de hoeve de Blauwe Kamer en de Grote Hoeve van Bouvigne. De andere beekdalbegeleidende weg liep 400 meter westelijker, ongeveer waar nu de Galderseweg loopt. In de ruimte tussen die weg en de rand van het diepe Markdal lag een hoge akker die half van Bouvigne was en half van de hoeve Nieuwenhuis. Ten westen van de beekdalbegeleidende weg lag een uitgestrekte heide. Die heide liep helemaal door tot aan het dal van de Aa of Weerij, drie kilometer verderop. Pas vanaf 1515 werd noordelijker op die heide begonnen met het inzaaien van het Mastbos, dat nadien verder vergroot werd.

3 De rij van hoeven

Ergens tussen 1200 en 1327 moet de heer van Breda de woeste gronden aan de westzijde van het Markdal hebben uitgegeven: De Boeverije en Daasdonk. Deze datering is gebaseerd op de stichting van het Land van Breda omstreeks 1198 en het feit dat Daasdonk vermeld staat tussen de Bredase lenen die in de jaren 1327 – 1339 in Brussel verheven werden.⁵⁹ Omdat de ontwikkelingen in het Land van Breda pas in de jaren 1245 – 1255 goed op gang kwamen, kan deze datering verder aangescherpt worden tot 1250 – 1327.⁶⁰

Beide goederen werden ingericht zoals dat in die dagen gewoon was: een woning voor de leenman en enkele boerderijen om de kost te verdienen. In 1621 zien we dat terug als het kasteeltje Bouvigne met de Kleine Hoeve (ongeveer waar nu Huize de Werve aan de Cartier van Disselstraat staat) en de Grote Hoeve (zuid van Bouvigne, nu Staatsbosbeheer); en het omwaterde huis van Daasdonk met boerderij daarbij, de hoeve Schoondonk, de hoeve Blauwe Kamer en de hoeve Nieuwenhuis.⁶¹ Dat is een rij van 6 hoeven op 4,5 kilometer dallengte: gemiddeld dus 900 meter uiteen gelegen, zonder andere boerderijen daartussen.

3.1 Bouvigne

De oude cultuurgronden van Boeverije waren 71 hectare groot en reikten niet tot aan de doorgaande beekdalbegeleidende weg: daar bleef nog een strook woeste grond tussen. Later werd hier nog 70 hectare heide aan toegevoegd. Het goed Boeverije was geen leengoed van de heren van Breda. Wel werd uit de Boeverije een erfpacht betaald aan de heer van Breda, maar onduidelijk is of dat een gewone erfpacht als gevolg van een geldening was, of dat het de cijns is voor het stuk heide ten westen van de Bouvignelaan.⁶² Interessanter is dat uit Boeverije ook een cijns aan Thorn ging.⁶³ Daarmee behoort de Boeverije tot de Thornse goederen in het Markdal en kan een Karolingische ouderdom voor de primaire ontginning op deze plek niet uitgesloten worden. Daarnaast kan de Boeverije deels een allodium geweest zijn, wat eveneens op een start voor 1200 zou wijzen. Het gebrek aan concrete gegevens van vóór 1425 belemmert echter het uitzicht op de vroegste geschiedenis.

In de veertiende eeuw was de Boeverije in handen van de familie Van der Boeverien. In de zestiende eeuw was de Boeverije onderdeel van het bezitscomplex van de familie Van Brecht. Daartoe behoorde behalve een hoeve met mottekasteeltje niet ver van de kerk van Brecht, ook een aanzienlijk huis in de binnenstad van Breda: het huis van Brecht. Daar zien we al de gebruikelijke combinatie huis-in-de-stad met een buiten, die zo bepalend was voor het landgoederenlandschap rond Breda.⁶⁴

Het huidige kasteel Bouvigne werd in 1612 gebouwd als opvolger van een eerder stenen huis. In 1614 werd het landgoed gekocht door de heer van Breda, Philips Willem van Oranje. De heide van Bouvigne werd gebruikt voor uitbreiding van het Mastbos. Bij het kasteel werd een op de Grote Toren van Breda gerichte dreef aangelegd (nu: Bouvignelaan), en nog een tweede die schuin daarop naar het zuidwesten liep. Bij het kasteel kwam een heuse landgoedaanleg. De dreef naar het zuidwesten heeft de belegeringen van Breda in 1624-1625 en 1637 niet overleefd. Nadien is de huidige Bouvignedreef aangelegd die wat minder scheef op de Bouvignelaan staat.⁶⁵ De naam Bouvigne is een pas vanaf 1800 optredende verfransing van de oude naam Boeverije. Die oude naam verwijst naar weidegronden voor het rundvee.⁶⁶

⁵⁹ Leenders, 1976.

⁶⁰ Leenders, 1996, 409 – 413.

⁶¹ Kaart van het Mastbos, 1621.

⁶² Brekelmans, 1977, 11 – 12: in 1531 bedroeg die cijns 12 zester rogge per jaar.

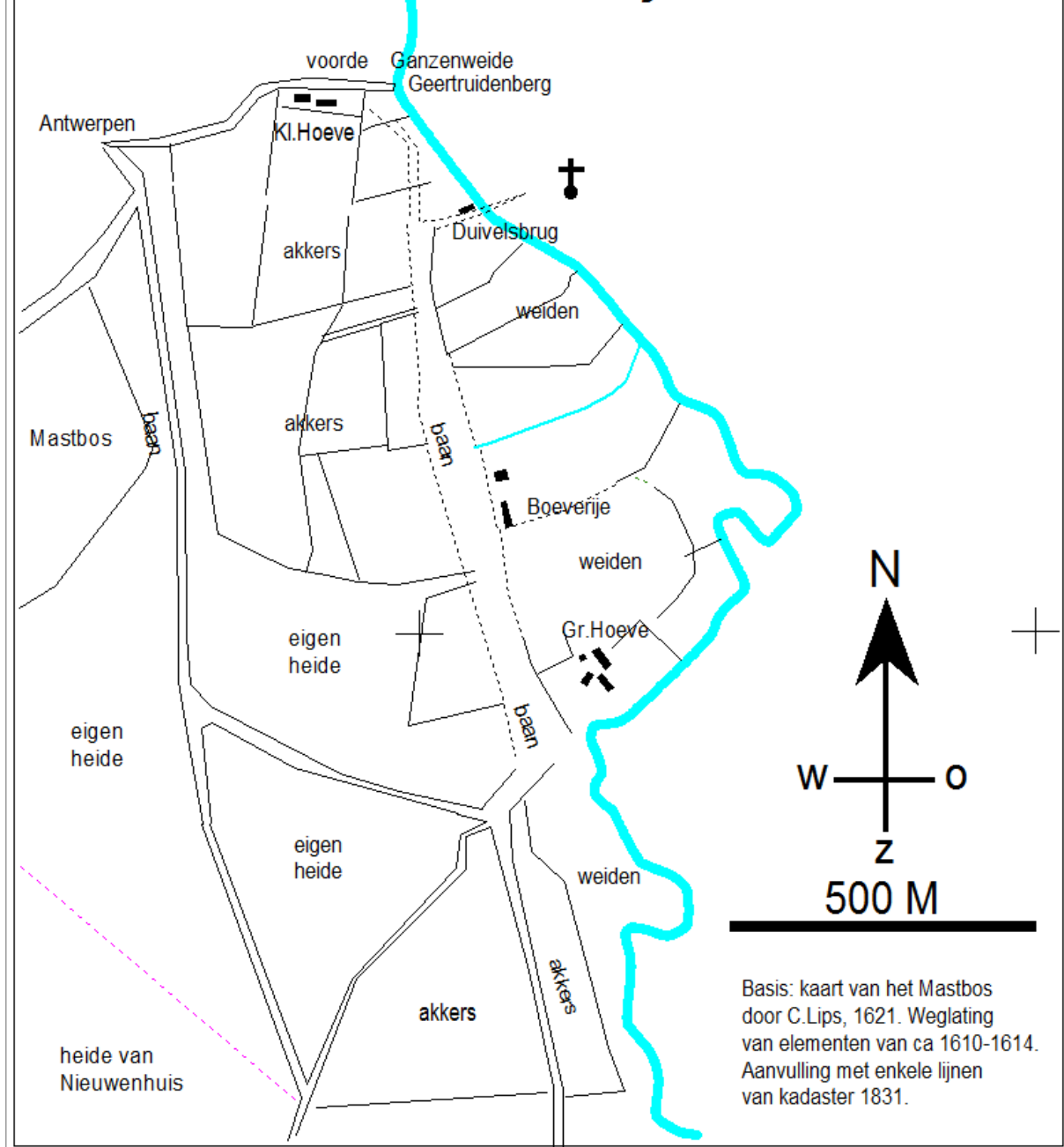
⁶³ 1425: Cerutti, 1972, nr. 389: 3 veertel rogge per jaar.

⁶⁴ Leenders, 1999b.

⁶⁵ Leenders, 1999a, 29.

⁶⁶ Brekelmans, 1977, 9.

Reconstructie Boeverije voor 1600

3.2 Groot-Daasdonk

De oude cultuurgronden van Daasdonk, het Bredase leengoed met Thornse percelen, besloegen waarschijnlijk ongeveer 139 hectare, deels akker en deels weiden langs de Mark en aan de westzijde begrensd door de beekdalbegeleidende weg. In de vroege vijftiende eeuw nam de vrouwe van Daasdonk van de heer van Breda ongeveer 345 hectare heide in cijns.⁶⁷ Dat bracht het geheel op 484 hectare. Later werd die strook, die heel de oostelijke strook van het huidige Mastbos besloeg, verdeeld

⁶⁷ BHIC, PF 118 f 143v Nieuwenhuis, 144r Blauwe Kamer, 114v Schoondonk samen 143 bunder 250 roeden; bij Daasdonk wordt géén groot blok heide vermeld. Volgens de Kaart van het Mastbos uit 1621 betrof het echter 266 bunder 55 roeden. Mogelijk besloeg de heide die als Bredaas leen verbonden was aan de hoeven Daasdonk en Schoondonk het verschil: ca 158 hectare. NAG, NDR 9045 f 2 en 4. Zie ook Buiks, 1983 - 1988, deel 23, 146.

onder de vier eigendommen Klein-Daasdonk, Schoondonk, Blauwe Kamer en Nieuwenhuis die uit Groot-Daasdonk voortkwamen. Ieder onderdeel had zijn "eigen" stuk hei waarop de pachter zijn gang kon gaan. We zien hier een bijzondere constructie. Normaal hoorde bij een Zand-Brabantse boerderij geen heide van enige omvang en gebruikte de boer samen met zijn dorpsgenoten gemeenschappelijk een uitgestrekte heide. Het gebruik daarvan werd door dorpskeuren geregeld en de gebruikers betaalden samen jaarlijks een bedrag aan de dorpsheer. Hier, op de westelijke oever van het Markdal, zien we dat zowel Bouvigne als Daasdonk een uitgestrekte "eigen" heide hadden. Daar kwamen geen andere boeren op, vooral ook omdat die er gewoon niet waren en de grote grondbezitters de vestiging van kleine boeren op hun land niet toelieten.⁶⁸

Tot het goed Daasdonk hoorde het recht op de visserij op de Mark langs het landgoed. Bij Daasdonk moet een watermolen gestaan hebben. Een beemd langs de Mark werd er in 1621 als Molenbeemd aangeduid.⁶⁹ Het is vermoedelijk hetzelfde perceel dat al in 1474 en 1511 de Molenbeemd genoemd werd en waarbij in 1521 een Molenveld en in 1566 een Molenbroek genoemd werden.⁷⁰ Het is niet helemaal uit te sluiten, maar ook niet echt waarschijnlijk, dat deze molen op de Galderse Beek gemalen heeft. De benedenloop van de Galderse Beek is bij de aanleg van de Schotse Polder verlegd. Voordien kwam de beek uit in de gracht om het huis Daasdonk, vlakbij de Molenbeemd. De Mark had echter ongetwijfeld een veel groter debiet dan de Galderse Beek. Wanneer de twee maalstenen die tegenover de Molenbeemd op de Bovendonk van Notsel gevonden werden van deze molen afkomstig zijn, lijkt die vondst er eveneens op te wijzen dat deze molen wel degelijk op de Mark maalde.⁷¹ De Daasdonkse watermolen kan als een "spookmolen" gekenmerkt worden: een molen waarvan het bestaan slechts uit toponiemen blijkt, maar die niet zelf in archiefstukken genoemd wordt. Vermoedelijk gaat het om een vroeg en klein type watermolen, in dit geval behorend tot het goed Daasdonk.⁷² Na de opkomst van grotere watermolens van de heren van Breda en Hoogstraten zijn deze kleine molens vermoedelijk onrendabel geworden of kortweg verboden. Bij Daasdonk hoorde ook een leenhofje. Omdat alle leenpercelen in Oekel in Rijsbergen lagen, zal dit een los bezitselement zijn dat door toeval van vererving of aankoop bij Daasdonk is gaan horen. Bij de hoeve Daasdonk werd vermoedelijk omstreeks 1525 een stenen huis gebouwd.⁷³

De oudste vermelding van Daasdonk betreft een leenrente van twee zester rogge die Jan van Oyen uit Daasdonk hief. Dit Bredase leen werd tussen 1327 en 1339 ingeschreven in het Casselboek, het leenboek van de hertog van Brabant die toen korte tijd zelf heer van Breda was.⁷⁴ De heer van Breda legde als leenheer in 1458 beslag op Daasdonk omdat deze leenrente niet betaald werd.⁷⁵ De naam Daasdonk bezorgt de naamkundigen veel hoofdbrekens. Donk is in ieder geval in deze streek een gebruikelijke benaming voor een wat hogere kop in lager en nat gebied.

3.3 De Drie Hoeven

Aanvankelijk was het goed Daasdonk van de familie Van Daasdonk. Maar in het midden van de vijftiende eeuw viel dit enorme bezit uiteen in twee onderdelen: Daasdonk in het zuiden en verder de combinatie van Schoondonk en Nieuwenhuis.⁷⁶ Ieder onderdeel had een gedeelte oud land en een groot stuk heide. Mogelijk splitste in 1528 uit Schoondonk nog een deel af, waarop door Jasper van Spangen de hoeve Blauwe Kamer gebouwd werd.⁷⁷ Tegen 1555 kwamen Schoondonk, Blauwe Kamer en Nieuwenhuis weer in één hand.⁷⁸ Dit geheel bleef samen tot 1786 en werd vaak aangeduid

⁶⁸ Leenders, 2016.

⁶⁹ Kaart van het Mastbos, 1621, perceel XXIX.

⁷⁰ ARAB, LvB, Den 2100bis, f 52v. Buiks, 1983 - 1988, deel 22, 115 – 117.

⁷¹ RAAP, 1995.

⁷² Leenders, 1976 - 1978; 1996, 397.

⁷³ Brekelmans, 1984, 72.

⁷⁴ ARAB, RK 542, I, 16v/17r.

⁷⁵ NAG, NDD, inv. 295 reg. 1793.

⁷⁶ Daasdonk: 1458 Johanna van der Daasdonk gehuwd met Jan van Coudenberge: Cerutti, 1972, nr. 628. Schoondonk en Nieuwenhuis: 1474 Peter van der Daasdonk, gehuwd met Maria van Romen. ARAB, LVB, denombrement 2100bis f 13. Het leenhof Oekel in 1474: ARAB, LvB, denombrement 2100bis, 27r.

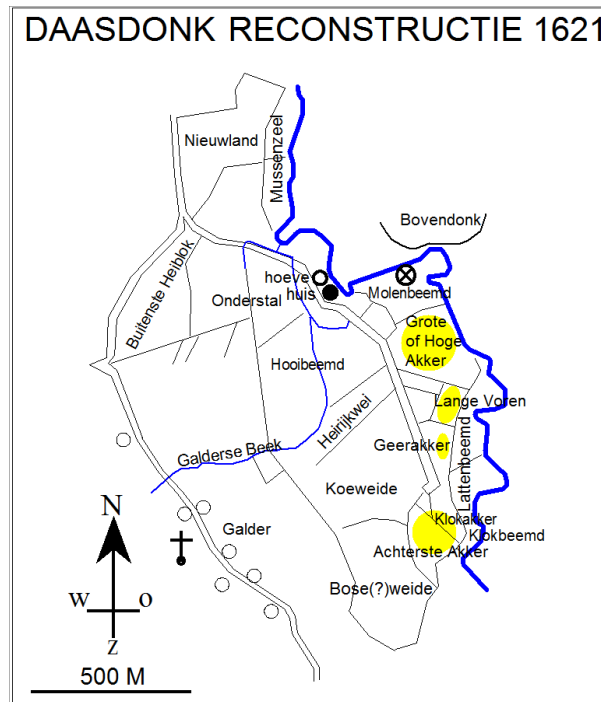
⁷⁷ GAB, R 676 f 99.

⁷⁸ 1555 Heylwich van Achelen, gehuwd met Roeland de Rovere verkoopt een rente op haar hoeve Blauwe Kamer: GAB, R 681 f 118. 1565 Heylwich van Achelen weduwe van Roeland de Rovere verkoopt aan Gerard Gramaye 4 hoeven:

als de "Drie Hoeven". Er werd in de zestiende eeuw nog een vierde hoeve genoemd: het Moerhoevken. Die verdwijnt na 1600 weer uit de archieven. Misschien lag die bij de turfvelen van de Drie Hoeven in wat nu het Mastbos is, aan de westkant van de Kogelvanger.

Daasdonk

Bij de hoeve Daasdonk werd vermoedelijk omstreeks 1525 een stenen huis gebouwd dat met glasschilderingen versierd was en waarbij al een eikendreef behoorde.⁷⁹ In 1621 was dat een herenhuis met drie schouwen. De kaart van het Mastbos uit 1621 geeft een goed beeld van de topografie in die tijd wat een betrouwbare reconstructie mogelijk maakt.⁸⁰ Even ten noorden van het kasteel lag de boerderij. Hoeve en kasteel van Daasdonk stonden op een ovaal perceel dat direct aan de Mark grensde. De plaats van het huis is praktisch identiek aan die van het kasteel dat in 1831 afbrandde. De hoeve stond 25 meter "achter" de huidige hoeve.

Schoondonk

Schoondonk is de eerste grote boerderij aan de linkeroever van de Mark ten noorden van Daasdonk. De ruime akker van deze hoeve lag ten westen van de boerderij. Tot de hoeve hoorde ook een deel visserij op de Mark en cijnsgoederen van Breda waaronder een deel van de heide. De hoeve staat op een strook hogere grond die tot aan de Mark reikt: de donk. Op dat puntje ligt het perceel waar de hoeve in 1621 nog stond. In 1652 lijkt de hoeve iets verder naar het zuidwesten te staan.⁸¹ Het huis was dus al verdwenen, al bleef het perceel herkenbaar en bij de archeologische verkenning zijn nog sloot- en puinresten aangetroffen.⁸² In 1966 brandde de in 1836 herbouwde boerderij af; de Vlaamse schuur werd in 1974 afgebroken.⁸³

Blauwe Kamer

Ook de tweede hoeve ten noorden van Daasdonk, de hoeve Blauwe Kamer, hoorde deels onder Thorn en deels onder Breda. De naam duidt op een klein stenen huis (kamer) dat met blauwe leien gedekt was. Dit huis, dat tussen 1528 en 1555 gebouwd moet zijn, heeft op een omgracht perceel pal aan de Mark gestaan maar overleefde de Tachtigjarige Oorlog niet. De boerderij staat wat verder van de rivier.⁸⁴

Schoondonck, Blaeuw Camere, Nyeuwenhuyse, Moerhoevken; gekocht van Hendrik van der Daasdonk, Jasper van Spangen, Jac. Jans van Hamerstede: GAB, R 683 f 104v ev.

⁷⁹ Brekelmans, 1984, 72.

⁸⁰ Kaart van het Mastbos, 1621.

⁸¹ Kaart van de Drie Hoeven, 1652.

⁸² RAAP, 1995, 41.

⁸³ Buiks, 1983 - 1988, deel 23, 143 - 149.

⁸⁴ Kaart van het Mastbos, 1621.

De oudste vermeldingen dateren pas van het midden van de zestiende eeuw.⁸⁵ Deze boerderij lijkt aanvankelijk over heel weinig bouwland te hebben beschikt. Alleen de smalle Kerkakker komt in aanmerking. Deze loopt door tot aan Nieuwenhuis.

Nieuwenhuis

Nieuwenhuis is de noordelijkste van de drie hoeven. De hoeve ligt ter hoogte van Ulvenhout aan het pad naar het tweede kippenbruggetje. De naam Nieuwenhuis is misleidend. Niet alleen komt die naam al omstreeks 1425 voor⁸⁶, bovendien viel de hoeve deels onder de Oude Hof van Thorn, zodat de grond ervan dus tot de oudst ontgonnen plekken in het Markdal behoort.⁸⁷ Dat het een aanzienlijke hoeve was, mag blijken uit de vroege steenbouw die al in voor 1516 vermeld werd.⁸⁸ De meerledige opbouw van het bezit blijkt uit de cijns 56 stuivers aan de heer van Breda (voor het blok heide), een cijns van 30 Leuvense penningen aan Thorn en het feit dat de hoeve ook leen van Breda was.⁸⁹ Deze hoeve beschikte aan de noordzijde over een ruime akker, die aansloot op de zuidelijke akker van de Grote Hoeve van Bouvigne. Op dit ogenblik staan alleen het woonstalhuis en het bakhuis nog overeind, de grote schuur brandde tussen 1986 en 2003 af.

We zien dus dat in het midden van de zestiende eeuw aan de westzijde van het Markdal 5 stenen huizen stonden, waarvan sommige omgracht waren: Bouvigne, Nieuwenhuis, Blauwe Kamer, Schoondonk en Daasdonk. Aan de overkant stonden er minstens twee: Valkrust dat toen de De Wijngaard heette, en Grimhuizen.⁹⁰ Die huizen kunnen we slotjes noemen, naar de merendeels nog bestaande slotjes van Oosterhout die overigens als slotje uit dezelfde periode stammen.⁹¹ Echte landgoederen met lanen, velden, tuinen en parken waren het echter nog niet, maar ze vertegenwoordigen wel de eerste fase van het landgoederenlandschap rond Breda.⁹²

3.4 Landgoedvorming

De middeleeuwse baan van Breda naar Galder, een beekdalbegeleidende weg, vormde lange tijd de grens tussen het cultuurland van de Drie Hoeven en de wildernis die later bebost of in heiningen ontgonnen werd. Halverwege die weg en de Mark liep een weg die het Middeldreefje genoemd werd. Deze was "gemeen voor de Drie Hoeven".⁹³ Die laatste aanduiding wijst meer op een privéweg dan op een openbare 's heren baan. Dit alles was nog echt een middeleeuws stukje landschap dat geheel aangepast was aan wat de natuur aanbood.

Tussen 1641 en 1652 kwam hierin drastisch verandering door het optreden van Rutger Huygens. Hij was geboren in 1587 en overleed in 1666. Hij hoorde tot een Gelderse regentenfamilie en was geen familie van de bekende Christiaan en Constantijn Huygens. In 1617 werd Rutger schepen en in 1618 burgemeester van Arnhem. Dat was een opstapje naar hogere functies zoals lid van de Raad van State, geïmmiteerde bij de Staten-Generaal, raad aan het Hof van Gelre en Zutphen, in 1665 geïmmiteerde op de vloot en meermalen gezant naar het buitenland. Hij kan als leider van het gewest Gelre worden gezien.⁹⁴ In 1635 werd Rutger Huygens door aankoop van diverse landerijen, vijvers en bronnen eigenaar van een gebied op en rond de kloosterbezittingen van de abdij van Prüm ten noorden van Arnhem. Hij vergrootte dat bezit met aangrenzende percelen. Bovendien kreeg hij door vererving het landgoed Monnikhuizerbeek in bezit. Beide landgoederen bracht hij samen onder de naam Klarenbeek. Dit landgoed is nu gedeeltelijk volgebouwd door de stad Arnhem, een deel is nog steeds bebost en staat bekend als het Klarenbeekse bos en het huis werd weggebombardeerd in 1944.⁹⁵

⁸⁵ Buiks, 1983 - 1988, deel 21, 23-24.

⁸⁶ De Thornse tiend van Nieuwenhuis werd omstreeks 1425 verpacht voor 8 veertel rogge: Cerutti, 1972, nr. 389.

⁸⁷ 1514: GAB, R 423, 150.

⁸⁸ GAB, R 423 f 151.

⁸⁹ Buiks, 1983 - 1988, deel 23, 125 - 131.

⁹⁰ Brekelmans, 1981; Leenders, 1987; Jansen, 1997.

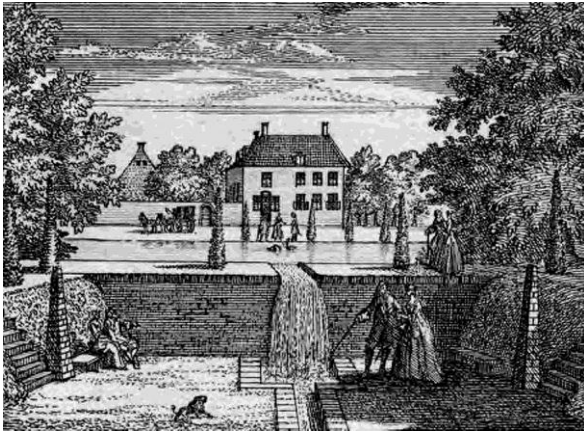
⁹¹ Leenders, e.a., 2009, 82 - 84.

⁹² Leenders, 1999.

⁹³ Kaart van de Blauwe Kamer, 1654.

⁹⁴ Gouwens, 2013.

⁹⁵ <http://www.buitenplaatsenin nederland.nl/arnhem-klarenbeek.html>

Klarenbeek bij Arnhem in 1840. Gelders Archief

De Staten-Generaal van de Republiek hielden bij grote militaire operaties graag een oogje in het zeil en zonden dan een delegatie naar het front. Tijdens het beleg van Breda in 1637 verbleven die gedeputeerden op kasteel Bouvigne, een comfortabeler onderkomen dan dat van prins Frederik-Hendrik die op de Grote Hoeve van het kasteel "logeerde". Rutger Huygens hoorde bij dit uitgelezen gezelschap.⁹⁶ Zo was hij vlak bij het bezitscomplex van de Drie Hoeven, dat hij vier jaar later zou verwerven door zijn derde huwelijk, met Anna Margaretha van Stralen, dochter van Goswin van Stralen en Anna van Randerode van der Aa. Toeval? Terwijl hij bij Arnhem het landgoed Klarenbeek aan het opbouwen was, is hij blijkbaar ook de Drie Hoeven in een landgoedstructuur gaan brengen. Die zien we voor het eerst op de Kaart van de Drie Hoeven uit 1652 uitgetekend staan.

De hoofdas van het nieuwe landgoed werd de kaarsrechte Galderseweg aangelegd, die "Grote Allee" genoemd werd.⁹⁷ Deze weg is gericht op de vrij hoge toren van Meer, dat is 9 kilometer ten zuiden van het einde van het rechte wegvak! Deze oriëntatie geeft wel aan hoe "kaal" het landschap in het tussenliggende gebied in het midden van de zeventiende eeuw nog geweest moet zijn. De aansluiting van de Grote Allee op de Bouvignelaan kwam pas na 1788 tot stand.⁹⁸ Dit, en de benaming "Grote Allee", illustreert dat de Galderseweg bij aanleg - net als het Middeldreefje - vooral als een onderdeel van het bezitscomplex van de Drie Hoeven beschouwd werd en niet zozeer als een doorgaande weg. De drie hoeven werden met de Grote Allee verbonden door middel van rechte dreven. De straat die nu Reeptiend heet was de dreef van Nieuwenhuis. Ook op de grens tussen de gronden van Nieuwenhuis en Bouvigne werd in 1658 een dreefje gepland.⁹⁹ Er ontstond daar een grensconflict met de Grote Hoeve van Bouvigne: de oude grens was een beetje krom maar daar wilde men nu in het kader van de landgoedaanleg een rechte dreef leggen. Na de aanleg van de Grote Allee is men ook de strook tussen de oude en de nieuwe weg gaan ontginnen. De daar gewonnen percelen, die het karakter van "heiningen" (door hakhout omgeven velden) kregen, werden door de bestaande boerderijen in gebruik genomen als akker, weide of bos: nieuwe boerderijen kwamen er dus niet bij. Wie dit alles ontworpen heeft weten we niet. Mogelijk schakelde Rutger iemand uit Arnhem in, maar het is ook denkbaar dat alles uitgemeten werd door Cornelis Lips die veel kaarten van dit gebied en het Mastbos daarnaast gemaakt heeft. Collega landmeter Christoffel Verhoff legde in dezelfde tijd ook grote verkavelingen aan bij Breda, maar die zijn veel rechthoekiger van karakter.¹⁰⁰ Rond de Drie Hoeven werd wel een landgoedstructuur aangelegd, maar er kwam geen landhuis. Rutger gebruikte zijn nieuwe huis Klarenbeek als hoofdresidentie en had blijkbaar geen behoefte aan een tweede landhuis in het verre Ginneken.

In 1786 werden de Drie Hoeven door de rentmeester van de heer van Breda op eigen naam gekocht. De grote stukken heide ten westen van de Galderseweg werden door hem in 1788 aan de Nassause Domeinen verkocht. Ze werden daarna bebost en zo bij het Mastbos gevoegd. De domeinen kochten ook het gebruiksrecht op de drie dwarsdreven. Het idee was daarlangs hout uit het Mastbos naar de

⁹⁶ Klinkert, 1988, 115.

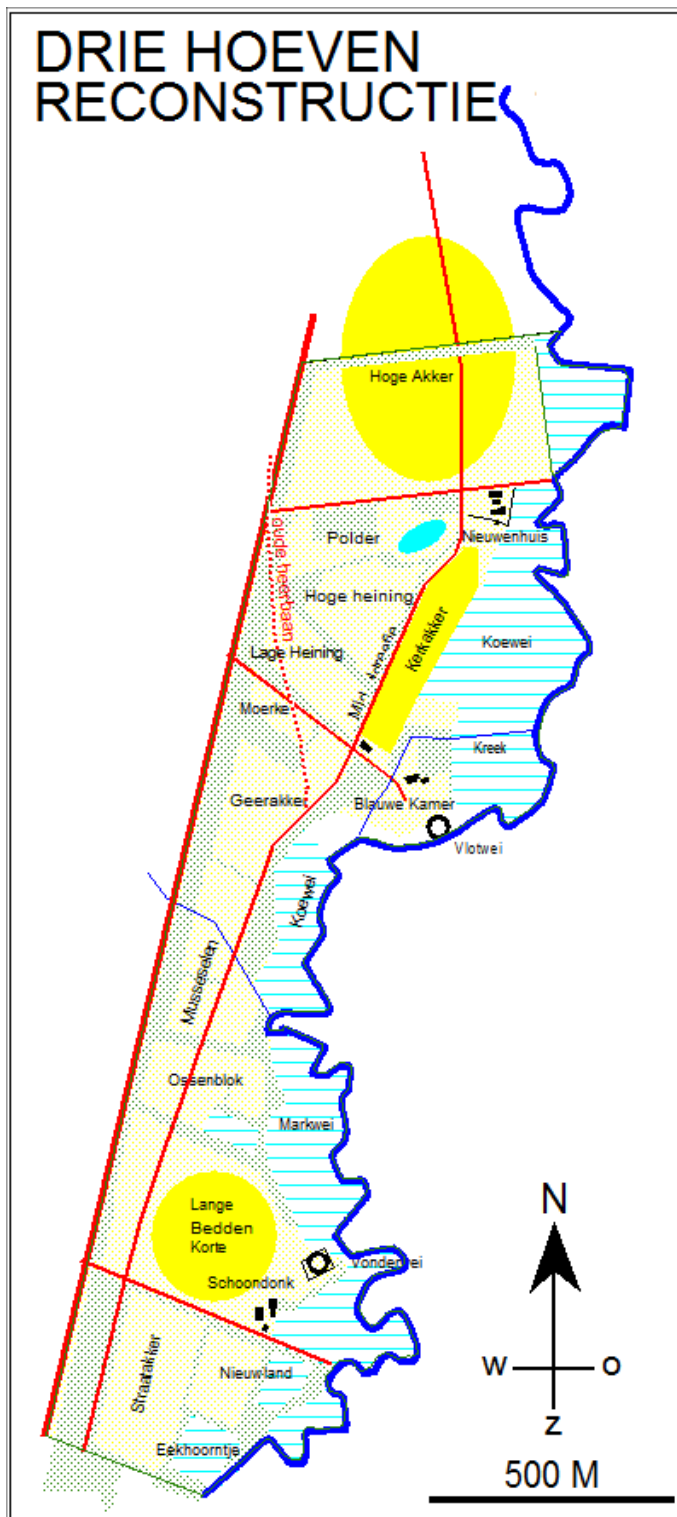
⁹⁷ Nog niet op de kaart van het Mastbos, 1621; al aanwezig op de kaart van de Drie Hoeven door C. Lips, 1652.

⁹⁸ Kaart met voorstel tot vergroting van het Mastbos, 1786.

⁹⁹ NAG, NDR 723 en Kaart van grens tussen Nieuwenhuis en Bouvigne, 1658.

¹⁰⁰ Bijvoorbeeld Groot Overveld en De Aard in Princenhage, het Bavelbroek (nu de wijk IJpelaar bij Breda) en landgoed De Moeren in Zundert.

Mark te slepen, om het verder drijvend af te voeren.¹⁰¹ De rentmeester verkocht de landbouwbedrijven aan drie verschillende personen. Ze hadden nu ruwweg weer hun oude omvang van vóór 1450: alleen de strook tussen de weg (nu de Galderseweg) en de Mark.

De Drie Hoeven volgens de kaart uit 1652. De zwarte rondjes geven de plaats van de oude stenen huizen aan. Een deel van de oude heerbaan is vervallen.

¹⁰¹ NAG, NDR 723; Kaart met voorstel tot vergroting van het Mastbos, 1786.

De Blauwe Kamer heeft zich als enige van de drie hoeven verder ontwikkeld tot landgoed. Dat de na 1900 niet meer regelmatig gekapte hakhoutranden uitgroeiden tot stroken met hoge bomen, maakte dat dit een nogal bosachtig karakter kreeg. Na 1916 werd er een landhuis in Engelse stijl gebouwd waar voor de tuinman een uit Silezië aangevoerd demontabel 'berghuis' bij geplaatst werd.¹⁰² Bij de Blauwe Kamer werd vanaf 1973 een inrichting voor visueel-verstandelijk gehandicapte mensen gevormd, eveneens met de naam *Blauwe Kamer*.

Rond 1700 heeft de toenmalige eigenaar van Daasdonk, de uit Schotse ouders geboren heer Lauder (eigenaar: 1695 - 1716), bij Daasdonk een grootschalige landgoedstructuur laten aanleggen. In 1699 leende hij een groot bedrag, mogelijk in verband met deze activiteit.¹⁰³ Er werd een dreef aangelegd die vanuit de voordeur van het kasteel over de hei recht op de (inmiddels verdwenen oude) toren van Rijsbergen gericht werd. Deze dreef kwam bij De Drie Zwaantjes uit op het einde van het rechte stuk van de Galderseweg. Loodrecht op deze korte dreef werd een lange dreef aangelegd. Deze is niet minder dan 1650 meter lang. Volgens Andries Schoemaker stonden er in 1729 langs de dreven hoge dennenbomen. Het huis was volgens hem uit blauwe arduinsteen gebouwd.¹⁰⁴ Gelet op de onderste bouwlaag van de Hoeve Daasdonk die uit een beige kalksteen (?) bestaat en het grote aantal bouwblokken en fragmenten van deze steensoort dat her en der aangetroffen wordt, lijkt het kasteel eerder uit dit materiaal opgetrokken was. Diverse onderdelen zoals de balvormige ornamenten die in de Hoeve Daasdonk verwerkt zijn en de poort en wapenstein die zich nu bij de Drie Zwaantjes bevinden, zijn van een grijze hardsteen gemaakt.¹⁰⁵

De lange dreef van Daasdonk, de Galderseweg, met rechtsonder Galder en links de Klokkenberg. Daarboven het dorp Ulvenhout. Luchtfoto uit 1992. GAB, BB, nr. 19923641.

In het landschap tekenen beide dreven zich nog steeds af. Ook andere lijnen uit de aanleg van omstreeks 1700 zijn nog te herkennen. Ze markeren de buitengrens en interne verdeling van de Schotse Polder die in de centrale laagte van Daasdonk aangelegd werd. De rommelige binnenstructuur werd door Lauder omgezet in een symmetrisch geheel van rechthoekige graslandpercelen rond een centrale dreef. Door dit gebied stroomde oorspronkelijk de Galderse Beek. Om de wateroverlast te kunnen beheersen werd de benedenloop van die beek met een dijkje buiten de Schotse Polder om naar de Mark geleid. Toch hoeft de naam "polder" niet te betekenen dat het een gebied was met dijken omgeven waarbinnen de waterstand geregeld kon worden, zoals de gebruikelijke definitie van 'polder' luidt. In deze Brabantse streken werd "polder" ook gebruikt voor stukken ontgonnen grond, zeker als daar een wal als heining omheen lag.¹⁰⁶ In dezelfde periode werden hoeven de Drie Zwaantjes (eerder genaamd Achterste Hoef of De Polder, eerste verpachting 1697) en de Schotse Hoeve (jaarcijfers 16.6 = 1696) gesticht. Naar Lauder werd het door hem herbouwde of herstelde huis Daasdonk in de volksmond ook wel het Ladderkasteeltje genoemd. Er zijn bij Breda weinig landgoederen die zich een dergelijke grote landgoedaanleg konden veroorloven. Het trotse kasteel dat Pronk in 1729 tekende past heel goed in zo'n omgeving. In 1832 is het kasteel, dat rond 1800 al in een slechte toestand verkeerde en in 1831 door ingekwartierde militairen danig was toetakeld, afgebrand.¹⁰⁷

¹⁰² Caspers, 2012, 142.

¹⁰³ Brekelmans, 1984, 80.

¹⁰⁴ Brekelmans, 1984, 81.

¹⁰⁵ Mededeling van de heer G.N. Bijnen, 11 november 1998.

¹⁰⁶ Leenders, 1980; Buiks, 1983 - 1988, deel 23, 138.

¹⁰⁷ Buiks, 1983 - 1988, deel 21, 36 - 44; Van der Westerlaken, 1991.

4 De hoeve Nieuwenhuis

In het voorgaande werd beschreven dat ergens tussen 1250 en 1327 in de westelijke helft van het Markdal een groot bezit gevormd werd waarin enkele oudere kernen zaten die al voor het jaar 1000 ontgonnen werden: Groot-Daasdonk. In de vijftiende eeuw viel dit bezit uiteen, waarna er naast het kleinere Daasdonk tussen 1555 en 1786 een kleiner bezit De Drie Hoeven (Schoondonk, Blauwe Kamer, Nieuwenhuis) bestond. Kort na 1650 werd dat uitgebouwd tot een mooi aangelegd landgoed, zonder dat dit een echte kern kreeg. In 1786 viel dit landgoed uiteen in drie delen, waarvan alleen de Blauwe Kamer het landgoedkarakter goed wist vast te houden. Nieuwenhuis ging verder als een wat groter landbouwbedrijf, dat het tot 1972 wist vol te houden. Hier volgt een meer gedetailleerde beschrijving van dit agrarisch bedrijf.

De hoeve bestond blijkbaar al in 1425, want een hele tiendklamp werd er toen naar genoemd: *die thiende, gheheyten ten Nuwenhuys*.¹⁰⁸ Dit was toen de derde hoeve van Groot-Daasdonk, naast de centrale hoeve en de hoeve Schoondonk. De naam kan er op wijzen dat ze ook in de tijd gezien de derde hoeve was. Het *nieuw* in de naam wijst er dan op dat ze na de hoeve Schoondonk gebouwd werd. Het element *huis* in de naam wees in die tijd veelal op een (bak)stenen gebouw. Het was zeker niet de nieuwste hoeve op Groot-Daasdonk, want de Blauwe Kamer is anderhalve eeuw jonger!

Merkelbach van Enkhuizen en Hallema opperen in hun *Geschiedenis van Ginneken en Bavel* uit 1941 dat de hoeve genoemd werd naar Roelof van Nieuwenhuis.¹⁰⁹ Deze persoon werd in 1468 genoemd als grondbezitter ergens in het zuidoosten van Boeimeer onder Princenhage, ongeveer de omgeving van de Chopinstraat en de Baronielaan. Zijn land grensde mogelijk aan dat van Bouvigne dat tot de Cartier van Disselstraat reikte, 2 kilometer ten noorden van de hoeve Nieuwenhuis. Zo gek was dat idee dus nog niet. Daar lagen in 1832 inderdaad twee percelen van de hoeve Nieuwenhuis, maar Roelof was in 1468 niet de eigenaar van Nieuwenhuis. Bovendien is de naam van de hoeve ouder en komt de familienaam (Van den) Nieuwenhuis(en) in de vijftiende eeuw in deze streek en elders veel vaker voor.¹¹⁰

4.1 Eigenaren van Nieuwenhuis

Tot rond 1800 kan eigenlijk niet gesproken worden van eigenaren. Zo bestond Nieuwenhuis uit een gedeelte dat eigenlijk van de abdij Thorn was, maar waarvoor jaarlijks een cijns, een soort eeuwige erfpacht, betaald werd door de bezitter ervan. Daarnaast was deze voor een ander deel van Nieuwenhuis leenman van de heer van Breda terwijl hij voor het heidegedeelte aan die heer cijns betaalde. Die twee onderdelen waren dus eigenlijk van de heer van Breda, maar die hield dat alles weer in leen van de hertog van Brabant. Bij de boerderij hoorden ook twee hooilanden in de Haagse Beemden. Het ene was leen van Gageldonk, het andere van Burgst, twee heerlijkheden in Princenhage. Met het einde van het Ancien Régime kwam ook een einde aan deze ingewikkelde feodale verhoudingen. De feitelijke bezitters werden nu pas echt eigenaren.

Tot ver in de vijftiende eeuw was Nieuwenhuis een pachthoeve van Groot-Daasdonk. Dat was in handen van een familie die zich er trots naar noemde: Van Daasdonk of Van der Daasdonk. Er bleef een zegel van Paulus van Daasdonk uit 1350 bewaard.¹¹¹ In 1400 verpachten Elisabeth en Lyedelt, dochters van Hendrik van der Daasdonk hun hoeve, waarbij sprake is van een eerder contract met Peter van der Daasdonk.¹¹²

Zegel van Pauwels van der Daesdonc, 1350. GAB, BB, nr.NG19840092

¹⁰⁸ Cerutti, 1972, nr. 389, item I, 11.

¹⁰⁹ Merkelbach van Enkhuizen en Hallema, 1941, 59; 1468, oktober 8: Cerutti, 1972, nr.721.

¹¹⁰ Zie o.a. Buiks, 1983-1988, deel 23, 129.

¹¹¹ 1350, mei 22: NAG, NDD, Inv. 491, reg. 471. Afgebeeld in Brekelmans, 1984, 69.

¹¹² Brekelmans, 1984, 69.

Na de eerste splitsing kwam het noordelijke stuk van Groot-Daasdonk, met de hoeven Schoondonk en Nieuwenhuis, in handen van Peter van der Daasdonk die met Maria van Romen getrouwd was.¹¹³ Mogelijk is Maria van Romen familie van Goesen van Romen die in de late vijftiende eeuw rentmeester van de heer van Breda was. Zij werden opgevolgd door hun zoons Willem die Schoondonk kreeg¹¹⁴ en Hendrik die Nieuwenhuis kreeg. Hendrik verkocht Nieuwenhuis in 1516 aan meester Roeland de Rovere en Claes van Etten.¹¹⁵ De Rovere was onder meer grondbezitter in de polders bij Steenberg¹¹⁶ en Van Etten was burger van Antwerpen en schout van Etten. Zijn broer Engelbrecht bedijkte in 1507 de polder Zwartenberg bij Etten.¹¹⁷ In de jaren 1538 – 1540 ging dit tweetal geldleningen aan met Nieuwenhuis als onderpand.¹¹⁸ Of dat geld besteed werd aan verbeteringen op Nieuwenhuis of aan andere activiteiten van beide heren is onbekend. Het was economisch toen een goede tijd waarin opvallend veel van dit soort leningen afgesloten werden. In 1547 werd Nieuwenhuis verkocht aan Jan van Hamerstede. Deze was rentmeester van het land van Hoogstraten en kocht in 1545 namens Bernard van Etten het huis van Jan van Berchem in Etten.¹¹⁹ Men kende elkaar dus in die hoge kringen. Van Hamerstede had maar kort plezier van Nieuwenhuis, want vier jaar later verkochten zijn erfgenamen de hoeve aan Heylwich van Achelen, de vrouw van Roeland de Rovere.¹²⁰ De jaren daarna wist zij ook de andere hoeven te verwerven, waarna ze in 1565, inmiddels weduwe geworden, het hele complex verkocht aan Gerard Gramaye.¹²¹ Dat was een Antwerpse grootkoopman, turf- en zoutondernemer en financier die handel dreef in alles wat geld opbracht. Dat geld belegde hij vervolgens door de aankoop van dorpsheerlijkheden zoals die van 's-Gravenwezel, Schoten en Merksem. Hij had een centrale financiële positie in de Nederlanden als ontvanger-generaal van een heffing op de uitvoer en vanaf 1559 als tesorier van oorlog.¹²² Voor hem zal Nieuwenhuis een belegging geweest zijn. In 1621 noteerde Lips op zijn kaart van het Mastbos dat de Drie Hoeven van diens neef Gooswijn van Stralen, drossaard (hoogste rechter) van de stad en het markizaat van Bergen op Zoom waren.¹²³ Zijn dochter trouwde met Rutger Huygens die de landgoedstructuur liet aanleggen en op Klarenbeek bij Arnhem woonde.¹²⁴ In 1675 kwam het landgoed in handen van hun zoon Wilhelm Goswijn Huygens.¹²⁵ Na diens overlijden in 1699 verwierf de ook Arnhem wonende Gerard Casyn van der Hell, heer van de Wildbaan (in Brummen) en Vieracker (in Borculo) de Drie Hoeven. In 1756 werd hij opgevolgd door Anna Elisabeth Margaretha van Till, hoogweledel geboren baronesse geboren van der Hell.¹²⁶ Al deze eigenaren uit de hogere kringen zijn uiteraard niet zelf gaan boeren: ze hebben de hoeve verpacht. Opvallend is wel dat voor het einde van de Tachtigjarige Oorlog katholieke “zuiderlingen” eigenaar waren van dit complex, en daarna protestantse “noorderlingen”.

Mogelijk kwam de baronesse in geldnood, want in 1771 verkocht ze de gebouwen op het erf van Nieuwenhuis aan Adriaan Cornelis Wagemakers die er ook ging boeren.¹²⁷ Ze behield echter de gronden. Daarop rustten de cijnzen aan Thorn en Breda en de leenband met de heer van Breda. Er ontstond nu dus een bijzondere eigendomssituatie, die overigens niet lang bleef bestaan, want de erfgenamen Van Till verkochten in 1786 heel het complex (zonder de gebouwen van Nieuwenhuis) aan rentmeester Motman van de Nassause Domeinen. De Domeinraad wenste alleen de goedkope heide te kopen en niet de rest van de hoeven. In 1786 werden de Drie Hoeven met hun heide daarom door rentmeester Motman van de heer van Breda op eigen naam gekocht. Na een dubbele taxatie

¹¹³ 1474: ARAB, LVB, denombrement 2100bis, f 13.

¹¹⁴ 1510: GAB, R 419 f 230; 1515: GAB, R 423 f 144v.

¹¹⁵ 1516: GAB, R 423 f 151; 1528: GAB, R 676 f 99.

¹¹⁶ Kappelhof, 2014.

¹¹⁷ Boeren, 1972.

¹¹⁸ 1538: GAB, R 678 f 16v; 1539: GAB, R 678 f 46v; 1540: GAB, R 678 f 74.

¹¹⁹ 1545, februari 23: RAA, AWS, nr. 456.

¹²⁰ 1547: leenverhef Jan van Hamerstede NAG, NDR 9045 f 4; 1551: GAB, R 680 f 38.

¹²¹ 1565: GAB, R 683 f 104v ev.

¹²² Van Dam, 2006, 108; Van de Pas, 2004, 132; Van Ham, 2000, 71.

¹²³ 1621: Kaart van het Mastbos: “Drossaerd Stralen”; 1634: Gooswijn van Straelen wed en erfgenamen: BHIC, PF 118 f 143v. Juten, 1900, 272 noteert als datum van het leenverhef: 6 juni 1620.

¹²⁴ Kaart van grens tussen Nieuwenhuis en Bouvigne, 1658; GA, LK 15, Rutger koopt leengoed Bekenstein 1658-1659; Blok en Molhuysen, 1933, 114.

¹²⁵ Juten, 1900, 273. Rutger overleed al in 1666, maar pas in 1675 werden de Drie Hoeven definitief aan W.G. Huygens toegewezen.

¹²⁶ De baronesse was meter bij doop van een kind van Jacob van Vechelen en Catharina Tromer te Breda, 1756. Van Vechelen was een aanzienlijk burger in Breda. GAB, DNH 1743-1778, 86v.

¹²⁷ 1771: GAB, R Ginneken en Bavel 96 f 123ev: huijsinge, stallen, schuur, backhuijs, schaapskooij.

verkocht hij de 110 hectare heidegronden aan de Domeinraad en deed hij de rest van de hoeven zelf van de hand.¹²⁸ Er werd een plan opgesteld om de resterende turf op de verworven heideterreinen weg te steken en het terrein te bebossen en er enkele nieuwe dreven aan te leggen.¹²⁹ Het van de hoeven afgenomen heideterrein blijkt in 1840 inderdaad grotendeels bebost te zijn, maar twee van de vier nieuwe dreven kwamen niet tot stand.¹³⁰ Alleen een grote natte plek ter plaatse van de latere schietbaan was nog heide en ven. Ook aan de zuidzijde van de rechthoek was in 1840 een aantal punten heide bebost. De drie hoeven kregen door deze splitsing afzonderlijke nieuwe eigenaren. Zo kwam Nieuwenhuis in handen van Adriaan Cornelis Wagemakers, de eerste zelfstandige boer op deze boerderij.¹³¹ In 1771 had hij al de gebouwen van de hoeve verworven.¹³² Het kadaster vermeldt in 1832 Adriaan Wagemakers als eigenaar, waarschijnlijk was dat zijn zoon.¹³³ Diens nalatenschap werd in 1865 verdeeld, waarbij de volgende Adriaan Wagemakers de hoeve Nieuwenhuis kreeg die toen bijna 46 hectare groot was. Daarbij hoorden toen ook drie percelen hooiland in Aabroek ten noorden van Breda bij (het latere bietenperk van de suikerfabriek), een blokje aan de Cartier van Disselstraat en een blok hei achter de latere Johannahoeve.¹³⁴ De boerderij kwam uiteindelijk toe aan Trees Wagemakers die trouwde met Jan Rops van de boerderij Beekhoek bij Ulvenhout. Die boerderij werd hun thuisbasis en de hoeve Nieuwenhuis werd in delen verkocht. Dat zal rond 1928 geweest zijn, toen de Hoge Akker verkocht werd om er woningen om te bouwen en er een sportpark met wielerveden aan te leggen. De rest van de boerderij Nieuwenhuis werd gekocht door Johan Smeekens die haar even voor de Tweede Wereldoorlog aan zijn zoon Frans overliet. Die stopte eind 1972 met het boerenbedrijf op Nieuwenhuis.¹³⁵ De boerderij werd een kinderboerderij van de Sint Josefstichting. In 1963 kocht de Stichting Samivoz (Samenwerkende Instellingen Voor Zorgverlening aan verstandelijk gehandicapten) een deel van het naastgelegen landgoed De Blauwe Kamer. In 1983 is deze stichting ook eigenaar geworden van de boerderij Nieuwenhuis. Door fusies werd dit het instituut Visio, dat de hoeve in 2016 aan de huidige eigenaar verkocht.

4.2 Grondbezit en grondgebruik Nieuwenhuis

Er zijn twee bronnen die het mogelijk maken om de gronden van Nieuwenhuis en hun gebruik in kaart te brengen: de kaart van het Mastbos uit 1621 en twee eeuwen later de gegevens van het kadaster. Daarnaast zijn er enkele tekstuele bronnen die ook nuttige gegevens aandragen.

In 1516 behoorde bij de hoeve Nieuwenhuis ruim 35 hectare grond, waarvan meer dan de helft heide. Een perceel strekte tussen de Mark en de heerbaan en van een groot akkerperceel werd gezegd dat daar een weg doorheen liep. Tussen de hoge akker en de Mark lagen weiden en hooilanden die De Reep genoemd werden.¹³⁶ Bij de hoeve zelf en elders om de velden stonden eikenbomen en hakhoutstruiken. In de akker lag een stuk heide met een veentje waarvan de andere helft van Claes van Etten was, die gronden bezat bij Schoondonk. Veel verder weg lagen een stuk hooiland in de Krochten ten noorden van Breda en een stuk woeste grond bij Heusdenhout.¹³⁷ Uit het pachtcontract van een jaar later leren we nog dat het dak met riet bedekt was en dat er jaarlijks 200 *mutsaerts* aan hakhout gehouwen konden worden. Het hakhout moest goed onderhouden worden door de pachter die ieder jaar 36 Rijnsponden, 4 kapoenen, 9 zester rogge en 32 pond boter aan de verpachter moest betalen.¹³⁸ Het pachtcontract uit 1547 vertelt dat de boomgaard en het erf omgeven zijn door een gevlochten haag. Een oud stuk tuin moet omgespit en met haver ingezaaid worden. Na de haver oogst moet het deels met eikels gezaaid worden. Dat wordt de kwekerij voor struiken die bij het onderhoud

¹²⁸ Buiks, 1983 - 1988, deel 21, 24; deel 23, 128, 147; NAG, NDR 723 en 8193: de hoeven werden verkocht op 18 februari 1789, de heide werd daags daarop aan de heer verkocht: de rentmeester nam dus geen risico!

¹²⁹ Kaart met voorstel tot vergroting van het Mastbos, 1786; met bijhorend dossier in NAG, NDR 723.

¹³⁰ Manuscript topografische kaart 1837-1840.

¹³¹ 1786: GAB, R 98 f 149.

¹³² 1768: Adriaan Janssen Verdaesdonk [de afgaande pachter] cedeert de gebouwen van Nieuwenhuis, die op de grond van jonkvrouw Anna van Till stonden aan Adriaan Cornelis Wagemakers: GAB, R 1768 f 123. 1771: GAB, R Ginneken en Bavel 96 f 123ev: hujsinge, stallen, schuur, backhujs, schaapskooij gekocht door A.C. Wagemakers.

¹³³ 1816, 31 december: in deze notariële akte treedt Adriaan Adriaan Wagemakers, bouwman te Galder op: GAB, NG 4883, Aktenummer 51.

¹³⁴ 1865: GAB, NG, Notaris Jonckheer, akte nr. 4453.

¹³⁵ Mededeling van de heer A.P.M. Goos, Ulvenhout, 24 augustus 2016.

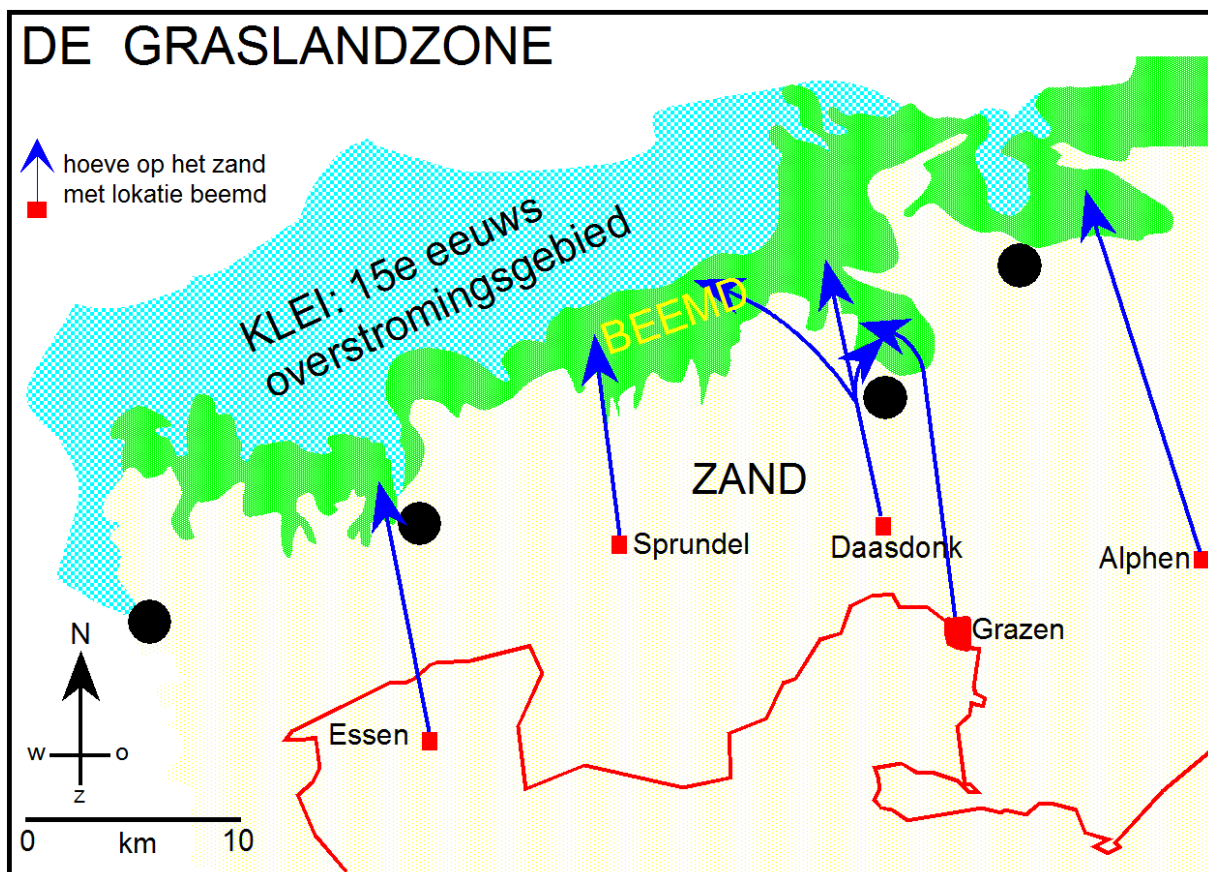
¹³⁶ GAB, R 423 f 151.

¹³⁷ GAB, R 423 f 150.

¹³⁸ Buiks, 1983 - 1988, deel 23, p 131, zonder bronopgave.

van de hakhouthagen gebruikt kunnen worden. De pachter kon op de hoeve turf winnen, dat zal wel in het vennetje geweest zijn.¹³⁹

Dertig jaar later blijken er ook percelen in de Haagse Beemden bij de hoeve te horen. Die lagen deels in de polder Halle ten noordwesten van Prinsenbeek en in Kraaiennest tegen Terheijden aan. Dat laatste blok was eigenlijk leengoed van de heerlijkheid Gageldonk, maar in 1459 had de heer van Breda die heerlijkheid gekocht zodat die beemd in 1547 als leen van de heer van Breda opgegeven werd.¹⁴⁰ Nadat in 1565 de Drie Hoeven gekocht waren door Gerard Gramaye, werd het blok beemden in Kraaiennest de “Gramaye beemden van Daasdonk” genoemd. Toen men later dat *Gramaye* niet meer als de naam van een eigenaar herkende, werd daar *Gemene* van gemaakt: de *Gemene beemden van Daasdonk*.¹⁴¹ Het perceel in Halle werd het *Blok van der Daasdonk* genoemd. Het was een lange strook die tot aan de Mark reikte. Dit perceel was een leengoed van de heerlijkheid Burgst in Princenhage.¹⁴²

De graslandzone tussen de zandgronden en de kleipolders waren geliefd bij de boeren van het zand.

Het kwam in Zand-Brabant vaker voor dat vrij zuidelijk gelegen boerderijen in de Haagse Beemden, de Teteringse Vught of nog verderop hooiland bezaten. Ook de hoeve Koekelberg, bij Blauwe Kamer aan de overkant van de Mark, had dergelijke hooilanden ten noorden van Breda.¹⁴³ Met meer hooi kon je meer beesten de winter door helpen en al die tijd produceerden die extra beesten mest die hard nodig was om de akker te bemesten. Het hooi werd per schip aangevoerd over de Mark en kon dus pal aan de hoeve Nieuwenhuis gelost worden. Ook het riet om de daken te dekken kan op deze manier aangevoerd zijn. De losplaats bij Nieuwenhuis vermoed ik onder de westelijke oprit van het huidige kippenbruggetje.

¹³⁹ GAB, R 679 f 150v. Vergelijk Leenders, 2015, 74-75: bij de domeinhoeven in de Meierij waren in 1662 overal dergelijke heesterbosjes aanwezig.

¹⁴⁰ GAB, R 673 f 150.

¹⁴¹ Kadastrale gemeente Princenhage, sectie B, nrs. 279 en 280, samen 2,6 hectare.

¹⁴² 1505: *Den enen buinder in Hall int Block Verdaesdonc*: AHB 2,14. Niet gelokaliseerd.

¹⁴³ Brekelmans, 1964, 106. Brekelmans vond dat in 1964 nog “heel merkwaardig”. In 1978 heeft Paul Klep laten zien hoe belangrijk het was. Klep, 1973.

De hoevegebouwen van Nieuwenhuis staan op de Kaart van het Mastbos uit 1621 op de verkeerde plaats ingetekend en de gronden van Nieuwenhuis worden aangegeven als gronden van de Blauwe Kamer. Het is dus een beetje puzzelen. Er worden twee percelen akkerland aangegeven: nr. 62, groot 6 bunder 209½ roeden en nr. 63, groot 16 bunder 244 roeden. In dat perceel ligt een ven, dat het veentje uit 1516 zal zijn. De scheiding tussen beide percelen is puur landmeetkundig en zal in het terrein geen betekenis gehad hebben. Deze akker mat dus in zijn geheel 30 hectare. Daarnaast lagen tegen de Mark niet meegemeten percelen, grasland waarschijnlijk. Verder naar het westen lagen grote heidepercelen en een groot ven dat we nog altijd kunnen herkennen bij de Stouwdreef en de Schietbaan in het Mastbos.

In 1634 werd genoteerd dat bij de hoeve van Nieuwenhuis ruim 63 hectare heide behoorde, plus nog een klein berkenbosje bij Galder. Dit waren alleen de gronden waarvan cijns betaald moest worden aan de heer van Breda. Die heide werd beschreven als *heyden, wilderden, daer vele sants ende santblicken inne liggen*.¹⁴⁴

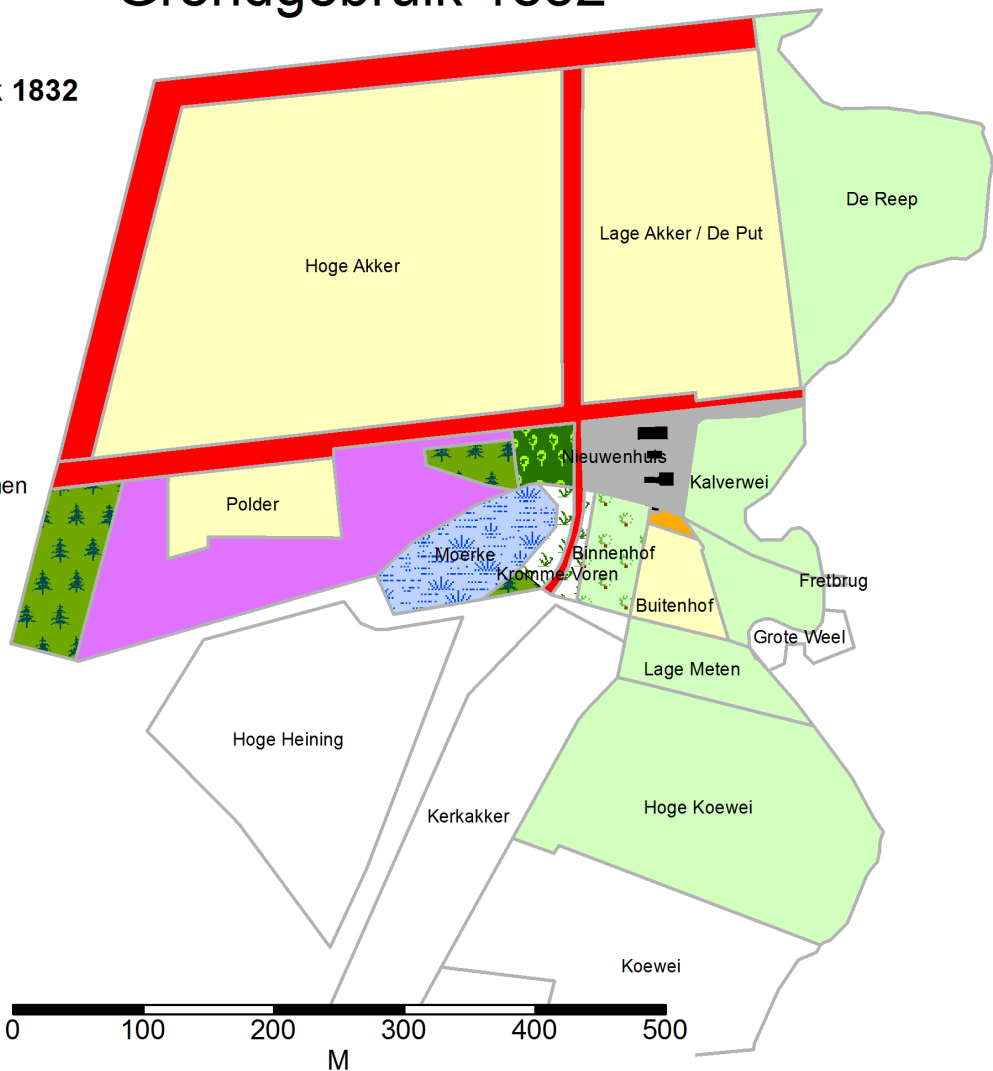
Beide opgaven moeten we eigenlijk combineren: de eerste geeft de cultuurgronden van Nieuwenhuis op: 35 hectare, waarvan 6 hectare akkerland (in 1516) plus nog 63 hectare heide en zand. Samen was dat dus bijna 100 hectare, ongeteld de hooilanden in Halle, Kraaiennest en de Krochten. In 1786 ging het grootste stuk van de heide voor Nieuwenhuis verloren: dat werd door de Nassause Domeinen opgekocht en bebost. De hoeve en de cultuurgronden stonden in 1832 op naam van Adriaan Wagemakers. Ze waren aan huis 30,2 hectare groot, met nog 14,4 hectare elders.

¹⁴⁴ BHIC, PF 118 f 143v.

Grondgebruik 1832

Grondgebruik 1832

- gebouw
- erf
- boomgaard
- tuin
- bouwland
- hooiland
- landweg
- heide
- dennenbomen
- loofbomen
- moeras
- schaarhout

Grondgebruik in 1832, Veldnamen naar Buiks, 1983 - 1988.

In 1832 beschikte de hoeve over 21,9 hectare cultuurgrond, waarvan 13,6 hectare akkerland. Daarnaast was er 2,2 hectare heide, 0,9 hectare dennenbos en het ven was 0,76 hectare groot. Erf, tuin en boomgaard besloegen iets meer dan 1 hectare. De brede zandwegen namen veel ruimte in: 3,2 hectare. We herkennen het veentje en de akker waar de weg doorliep uit 1516. Het hooiland langs de Mark heette toen De Reep, welke naam toen ook sloeg op de Kalverwei, Lage Meten en Hoge Koewei. De Lage Akker werd na uitzanding op het einde van de negentiende eeuw "De Put" genoemd.¹⁴⁵ Bij de huidige Cartier van Disselstraat lag nog een akker van 1,1 hectare en een weide van een kwart hectare. In de Galderse Heide beschikte de hoeve over 13,4 hectare natte heide met een half ven.

Het erf ligt in een smalle strook tussen de lage weiden langs de Mark en een uitloper woeste grond op hoger terrein (die nu uitgegraven is), pal aan de rand van het diepe Markdal. Zowel akkers, grasland, heide en moerven (voor de turf) waren direct vanaf het erf bereikbaar. De rechte vorm van de akkers zal ontstaan zijn bij de landgoedvorming in de jaren 1641 - 1658.

¹⁴⁵ Buiks, 1983 - 1988, deel 23, 139.

4.3 Landschapsveranderingen na 1832

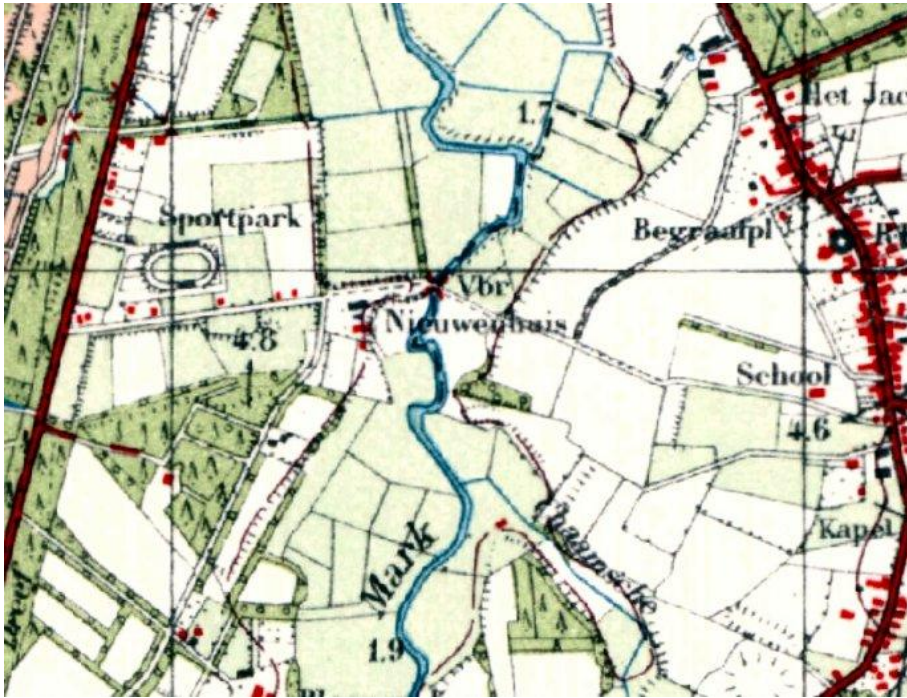
Nadat de kadasterkaarten gereed waren en toen het Nederlandse leger lag te wachten op de Boze Belgen die maar niet kwamen, zijn de militairen maar mooie topografische kaarten gaan maken. De vroegste betreffen daardoor juist de omgeving van Breda: ze werden tussen 1837 en 1840 gemaakt. Toen de kaartentraditie eenmaal goed gevestigd was, is men de kaarten regelmatig gaan herzien. Bovendien werd vanaf 1880 een nieuwe weergavetraditie gevolgd die erg fraaie kaarten opleverde. Hier worden de topografische kaarten van 1837, 1904, 1947 en 2009 besproken.

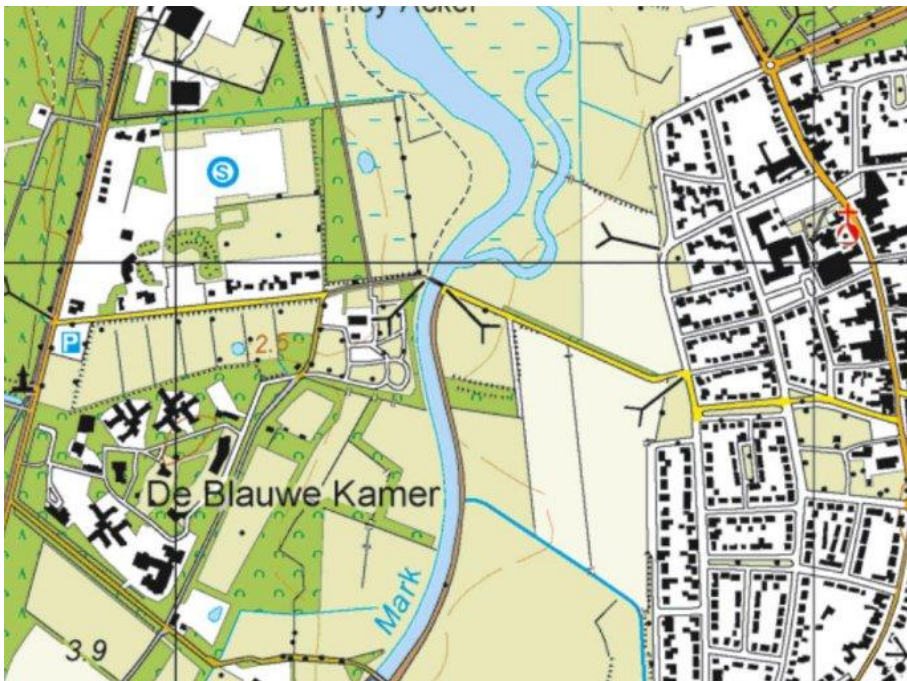
Manuscript Topografische kaart, opname 1837

Topografische kaart, opname 1868, blijkbaar slechts deels herzien in 1904.

Topografische kaart 1947.

Topografische kaart 2009.

In 1837 was De Hoge Akker bouwland dat omgeven was met lanen. Halverwege de akker lijkt er nog een oude perceelsgrens met een pad en wat bomen te zijn. De Lage Akker werd aan de oostzijde door een struikenrand gescheiden van het hooiland De Reep. Op de kaart van 1904 is de Hoge akker omgeven door brede hakhoutranden met daarin langs de straat Reeptiend wat bomen. Van de oude perceelsscheiding is er geen spoor meer. De Lage Akker heeft aan de west- en noordzijde ook een dergelijke brede hakhoutrand, en aan de oostzijde nog steeds een smalle hakhoutrand. Opvallend is dat de zuidoosthoek afgerond werd: het hooiland De Reep is nu beter bereikbaar vanaf de boerderij. Langs de noordzijde werd een sloot aangelegd om de schietbaan te ontwateren. Merkwaardig is dat de Lage Akker al rond 1898 uitgelaagd werd, maar in 1904 nog als hoge akker op de kaart staat: dit stukje kaart werd dus in 1904 niet herzien! De Galderseweg werd intussen bestraat.

In 1947 zien we hoe de Hoge Akker verdwenen is: daar ligt het sportpark met de wielervedbaan en langs de west en zuidzijde staan verspreid huizen. De Lage Akker is uitgegraven, zoals het steilrandje aangeeft. De hoogtelijn van 2,5 m +NAP loopt daar trouw langs. Aan de oostzijde vormt een halve struikenstrook met wat bomen de overgang naar de weide De Reep. In 2009 blijkt de westzijde van De Put bebost te zijn, de oostzijde is drassig: verder uitgegraven. De Mark is daar heel breed gemaakt met aan de oostzijde nog een nevengeul. Het sportpark heeft wat meer randbebouwing aan de straat Reeptiend gekregen en van de wielervedbaan resteren nog wat met bosjes begroeide molshopen.

Ten zuiden van de straat Reeptiend lag in 1837 nog een stukje heide met een onregelmatig akkerperceel en aan de oostzijde het moerassige ven en wat boomgroepen. In 1904 lijkt het stukje heide ontgonnen tot akker, met aan de west- en zuidzijde wat hakhout. Hier geldt dezelfde opmerking als bij de Lage Akker: deze strook werd rond 1898 uitgelaagd, maar op de kaart van 1904 wordt dat nog niet aangegeven. Bij het ven is een dennenbos gekomen en de oude bomengroep bij de hoeve werd opgeruimd. Langs de Galderseweg is er nog steeds een brede strook dennen. De Hoge Heining die in 1837 nog akker was, werd daarna grotendeels met loofhout (hakhout?) beplant, waarvoor zelfs wat oude dennen opgeruimd werden.

In 1947 blijkt het voormalige stukje heide diep uitgegraven te zijn, maar aan de nog niet bestrate Reeptiend ligt nog een "hoog" stukje. Dat is nu ook weggegraven. Die strook is weide geworden. De dennenstrook langs de Galderseweg is in 1947 grasland. Een deel ervan is nu parkeerplaats. Het venetje werd in 1947 niet meer apart aangegeven: de bodem lag ongeveer gelijk met de uitgegraven strook. Op de nieuwste kaart is daar dan toch weer een rond vijvertje voor teruggekomen.

Op het erf van Nieuwenhuis geven de kaarten vier gebouwen aan, alleen op de recente kaart zijn het er nog maar twee. Ten westen daarvan staat in 1837 en 1904 een bomengroep, die in 1947 verdwenen is. Ten oosten van het erf was er grasland tot de Mark, met een rijtje bomen op de grens tussen erf en weide. In 1947 wordt daar akker aangegeven, wat zoals blijkt uit gewone foto's niet juist is: het was weide. De jongste kaart toont hoe dat stuk grond met het erf geheel nieuw ingericht werd en aan de zuid- en oostzijde met een brede haag omgeven werd.

Ten zuiden van het erf tekent de kaart van 1837 de boomgaard en een akkertje, beide omgeven met een smalle haag. In 1900 is de oost- en zuidgrens van deze twee percelen een afwateringssloot-met-bomen voor het venetje geworden die in 1947 niet meer op de kaart staat: het venetje is immers weg. Beide perceeltjes zijn er dan nog, maar op de jongste kaart blijkt dat ze bij het vernieuwde erf van Nieuwenhuis getrokken zijn. Het kippenbruggetje ligt in 1904 nog steeds op zijn oude plaats, maar op de twee jongere kaarten ligt het op zijn huidige plek. Verder valt op dat de Chaamse Beek al voor 1904 flink rechtgetrokken werd, net als de Mark ten zuiden van het bruggetje.

Het straatje Reeptiend is tussen 1641 en 1652 aangelegd als een landgoedlaantje dat Nieuwenhuis met de Grote Allee (nu Galderseweg) verbond. Het bleef waarschijnlijk tot de aanleg van het sportpark in 1928 een privélaantje van Nieuwenhuis, al liep er al rond 1870 een openbaar voetpad langs dat Ulvenhout met het Mastbos verbond.¹⁴⁶ Vanaf de jaren 1920 verdwenen de bomen die er langs stonden: eerst die aan de zuidkant waar de grote uitlaging ligt, later ook meer en meer aan de noordzijde. Het straatje werd rond 1960 bestraat. De tuinen aan de noordzijde geven het een groen karakter, aan de zuidkant staat er in de brede berm hier en daar een boom of struik: het is nu duidelijk geen laantje meer.

4.4 Erfontwikkeling 1516 – 2016

Dankzij het ijverige speurwerk van Christ Buiks in de Bredase archieven, is het mogelijk om te beschrijven welke gebouwen er in het verleden op het erf van Nieuwenhuis stonden.

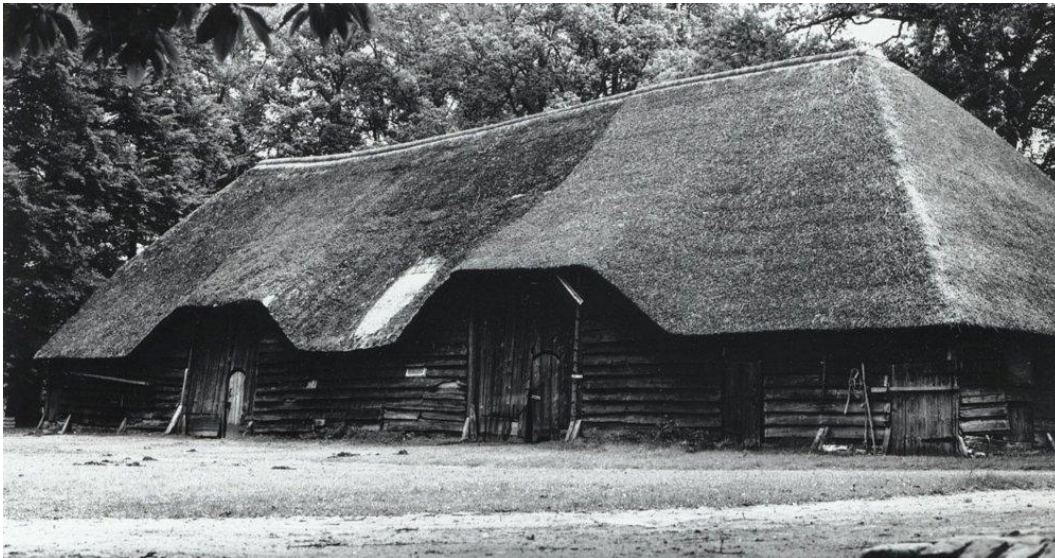
Op basis van het element *huis* in de naam Nieuwenhuis mogen we vermoeden dat er in de vijftiende eeuw al een stenen huis stond. In 1516 wordt dat ook echt genoemd. Op het erf stonden toen: *een steene huys, geheyten Nyeuwenhuys, met huysinge, schuere, stallinge, koye, backhuys*.¹⁴⁷ Het woord *huysinge* werd in die dagen in deze streek gebruikt voor het hoofgebouw van een boerderij.¹⁴⁸

¹⁴⁶ GA Breda, GB 1492: "Voetpad van Ulvenhout naar het Mastbosch, met een vondel over de rivier de Mark."

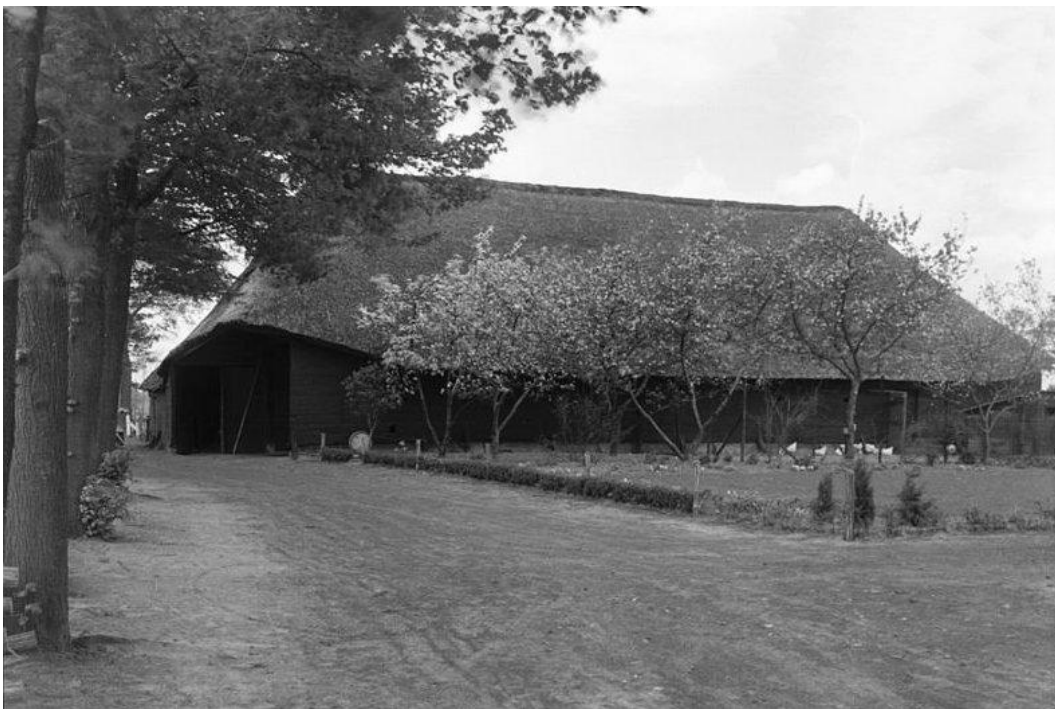
¹⁴⁷ GAB, R 423 f 151.

¹⁴⁸ Buiks, 2000.

Dat was toen in den regel een woon-stalhuis met een gevel met ramen en een deur op de ene kopse zijde en een poort voor het vee in de andere kopse zijde. Boerengebouwen bestonden tot in de negentiende eeuw uit een gebintenconstructie van zware balken die het met stro of riet gedekte dak droeg. De wanden rondom waren van vlechtwerk dat met leem besmeerd werd, zoals de schuur van Nieuwenhuis in 1962 aan de kant van het pad naar de Mark nog steeds had. In de *huysinge* was er een scheidingswand tussen het woongedeelte en de stal waarin de koeien stonden. Tegen die wand, die met baksteen of met in de zon gedroogde leemstenen was opgebouwd, stond aan de woonkant de schouw, tenzij men nog een rookgat gebruikte. De *schuere* was van binnen één grote ruimte waarin de hooi- en ongedorste graanoogst opgeborgen werd. Gedorst graan werd op de zolder boven de woning bewaard. Schuren waren er in twee hoofdtypen: met een of twee poorten in de lange zijde, of met poorten aan de zijkant van beide korte zijden, zodat er een rijpad over de volle lengte door de zijkant van de schuur ontstond. De gebinten waren dan asymmetrisch. Dit laatste schuurtype wordt nu gewoonlijk *Vlaamse Schuur* genoemd, waarbij men dan aan de abdijschuur van Ter Doest in Lissewege denkt. Maar die schuur is volkomen anders geconstrueerd!

De grote schuur van Luchtenburg (Ginneken) in 1979. GAB, BB, nr. NG19790026, foto Kees Zwart.

De Vlaamse schuur van Nieuwenhuis in 1962. RCE, BC, nr. 20078647, Foto G.J. Dukker.

Met de *stallinge* zal een bijgebouw bedoeld zijn waarin paarden of nog meer koeien hun onderdak vonden. De *koye* is een bijgebouw voor het stallen van klein vee zoals schapen of varkens, maar het woord werd ook wel gebruikt voor een karrenschuur: *kerkooi* in het dialect. Het *backhuys* was een klein gebouwtje, een kamertje met aangebouwde bakstenen of lemen oven. In het kamertje werd het brood voorbereid, de oven werd eerst heet gestookt en dan kon het brood erin. Vaak was onder de oven een ruimte om het ovenhout droog te bewaren. Het huidige bakhuis van Nieuwenhuis heeft ook zo'n ruimte.¹⁴⁹

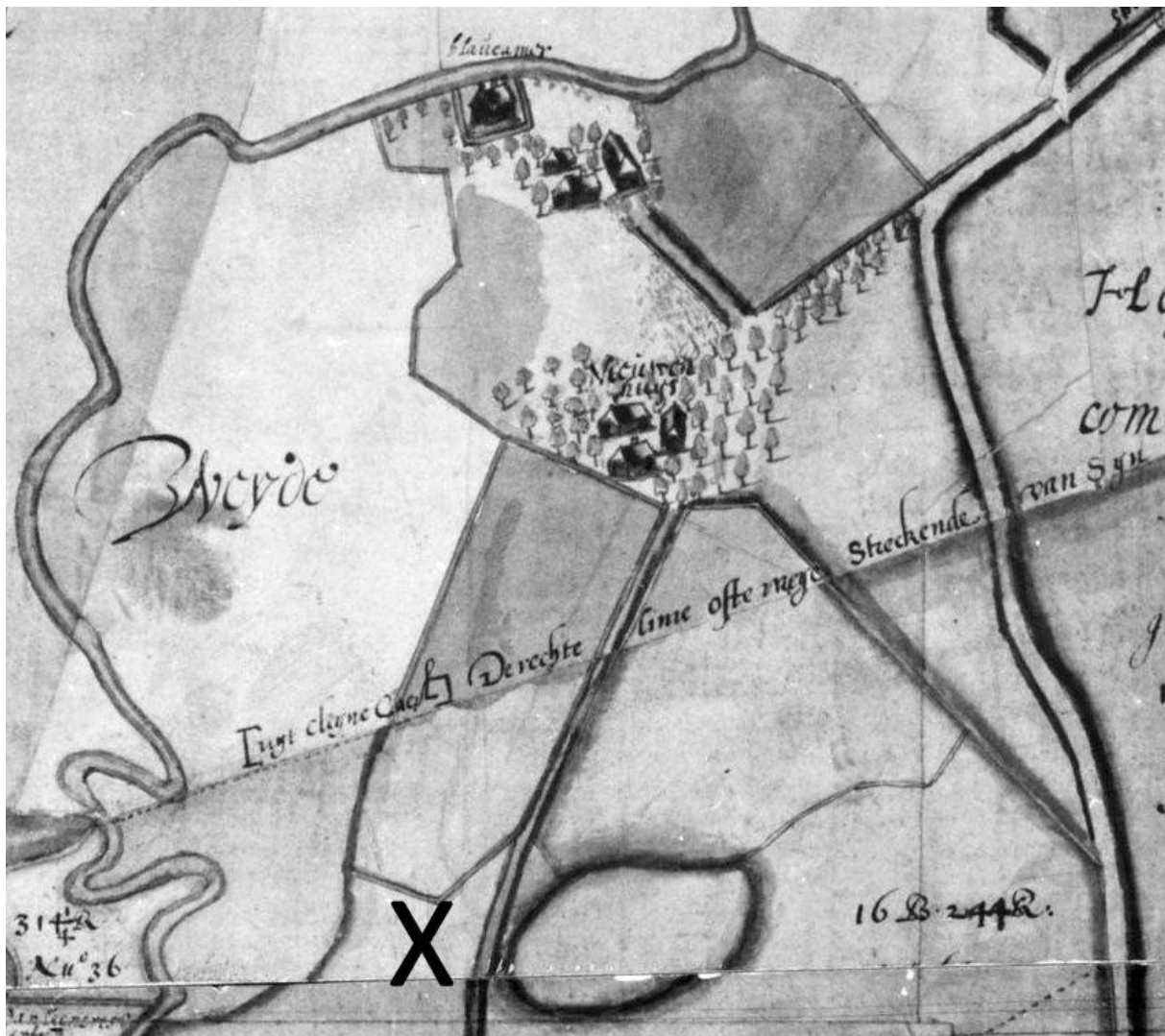
Het bakhuis van Nieuwenhuis in 2015. Er is wel veel aan kapot, maar de berging onder de oven is nog herkenbaar. Makelaarsfoto.

In 1516 stonden er op het erf dus een stenen huis en een boerderij die uit vijf gebouwen bestond. Dat was toen voor grote boerderijen niet ongevoen.¹⁵⁰ Bij deze gebouwen lagen in 1516 nog een *hovinge*, de moestuin, en een *boghaert*: de boomgaard waarin vaak onder de bomen ook wat vee geweid kon worden. In 1517 blijkt dat de boerderij niet met stro, maar met riet gedekt was. Het gras in de boomgaard werd gehooïd.¹⁵¹ Alles bijeen dus een wat grotere boerderij.

¹⁴⁹ Buiks, 2000; Leenders, 2015.

¹⁵⁰ Leenders, 2015.

¹⁵¹ Buiks, 1983 – 1988, deel 23, 131 zonder bronvermelding.

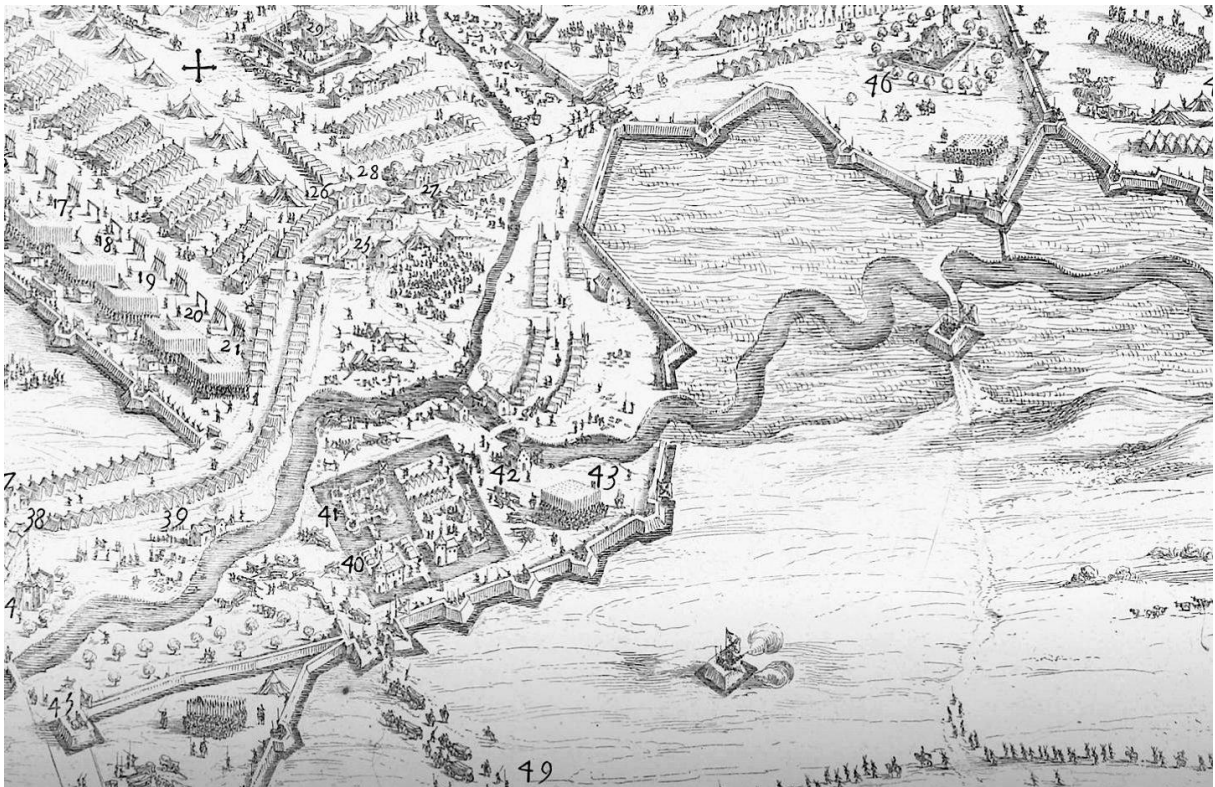
Detail uit de Kaart van het Mastbos, 1621. Noord is onder. Nieuwenhuis had bij X moeten staan.

Op de kaart van het Mastbos uit 1621 staat de hoeve Nieuwenhuis weliswaar verkeerd geplaatst, maar daar wel met het nodige detail getekend. Het erf met drie gebouwen staat vol bomen. Een van de gebouwen heeft middenop een schoorsteen: dat moet het woonstalhuis zijn. De schematische tekening laat niet toe meer over de aard van de gebouwen te zeggen.

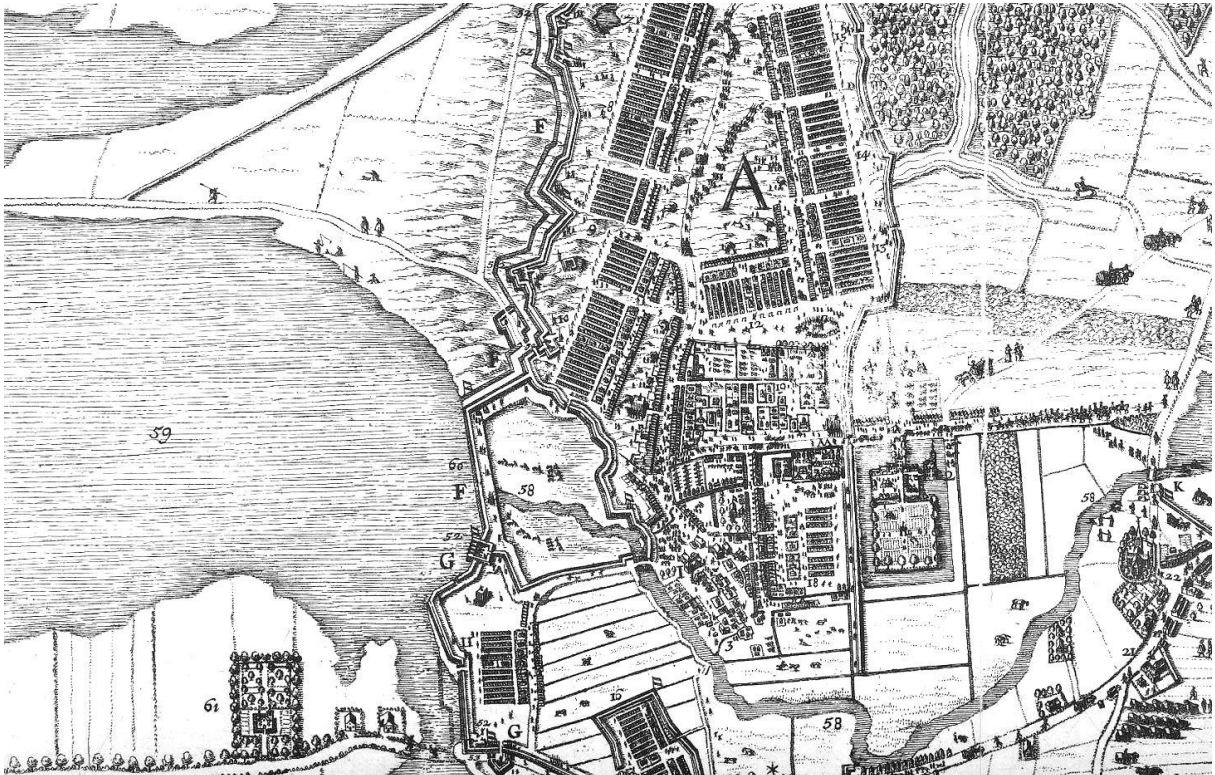
Het stenen huis van de Blauwe Kamer staat nog wel getekend, maar van het stenen huis van Nieuwenhuis is hier geen spoor meer.

In 1624-1625 werd Breda langdurig belegerd door de Spanjaarden, die een hoofdkwartier net ten zuiden van Bouvigne hadden, slechts 1 kilometer ten noorden van Nieuwenhuis. Dit herhaalde zich bij de belegering in 1637 door het Staatse leger. Zo'n hoofdkwartier moet beschermd worden tegen aanvallen van buiten af. De linies en schansjes die daar voor nodig waren strekten tot bij Nieuwenhuis, waar in 1624 zelfs een redoute werd opgeworpen. In 1637 was het kamp bij Bouvigne nog groter, maar belangrijker was dat bij de Bieberg de Mark geheel afgedamd werd. Daardoor stond het Markdal bij Ulvenhout meer dan boordevol water. Het water werd minstens tot 3,0 m +NAP opgestuwd en het erf van Nieuwenhuis zal dan net niet verdronken zijn. Maar om het kaartbeeld van Van Berckenrode goed te reconstrueren moet het water tot 3,25 m + NAP gestaan hebben, en dan stond het erf net dras.¹⁵²

¹⁵² Verkenningen op basis van de AHN1-hoogtekaart.

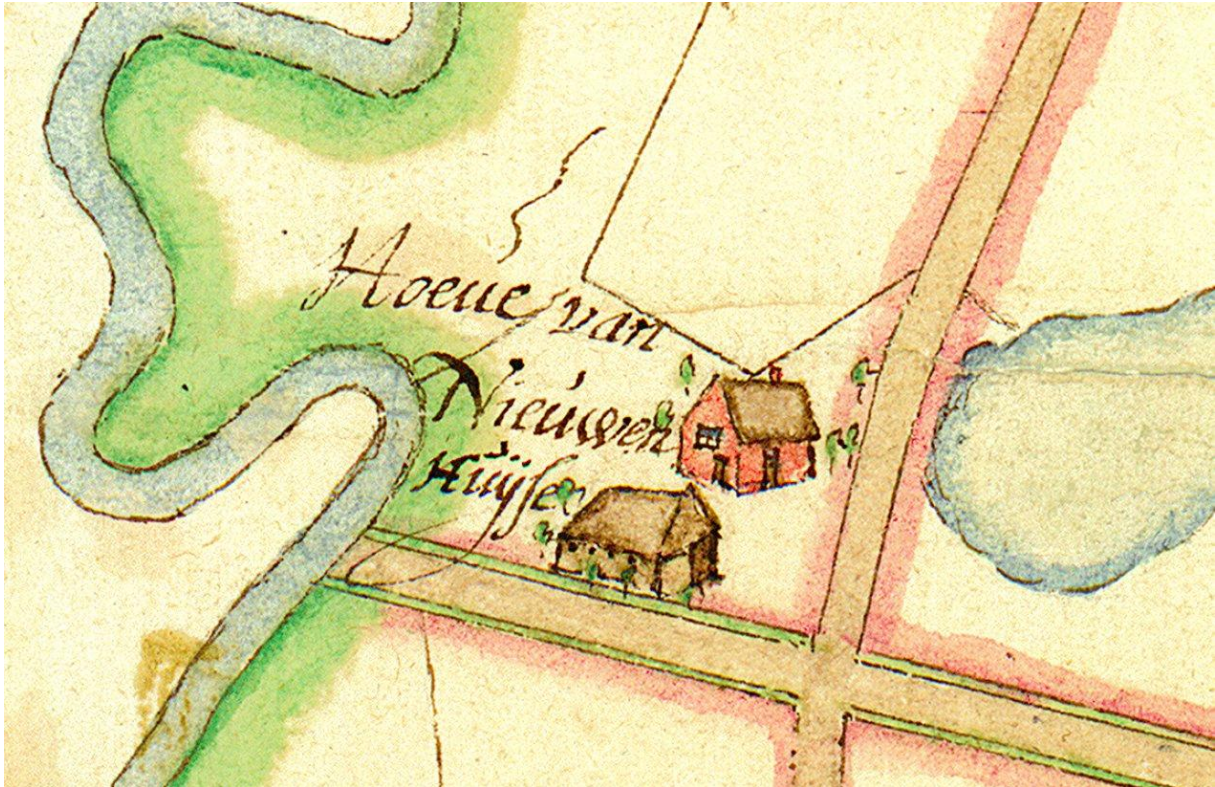

Fragment uit de kaart van het beleg van Breda door Spinola door Callot, 1624-25. Noord is links. Centraal de Mark. De nummers 40 – 42 zijn bij Bouvigne. Daarboven de Bieberg en rechts daarvan bij bruggetje over de Mark ter hoogte van de hoge punt van Ulvenhoutse Akker aan de westkant van de rivier een redoute waar je de hoeve Nieuwenhuis zou verwachten.

Fragment uit de kaart van het beleg van Breda door Frederik Hendrik door Van Berckenrode, 1637. Noord is rechts. F66: Dam in de Mark bij de Bieberg. Er is geen hoeve Nieuwenhuis te zien.

De aanwezigheid van veel soldatenvolk en water is meestal niet goed voor het ongeschonden voortbestaan van boerderijgebouwen. Van Nieuwenhuis en van Blauwe Kamer vond Buiks geen berichten over dergelijke schade. Wel noteerde hij dat in 1627 werd besloten om twee jaar later bij Schoondonk een nieuwe schuur te bouwen en in 1633 een woning en een stal.¹⁵³ Gezien de datering moet dit herstel van oorlogschade betekenen. Nieuwenhuis lag veel dichterbij het kamp van Bouvigne, zodat de kans groot is dat daar ook schade was.

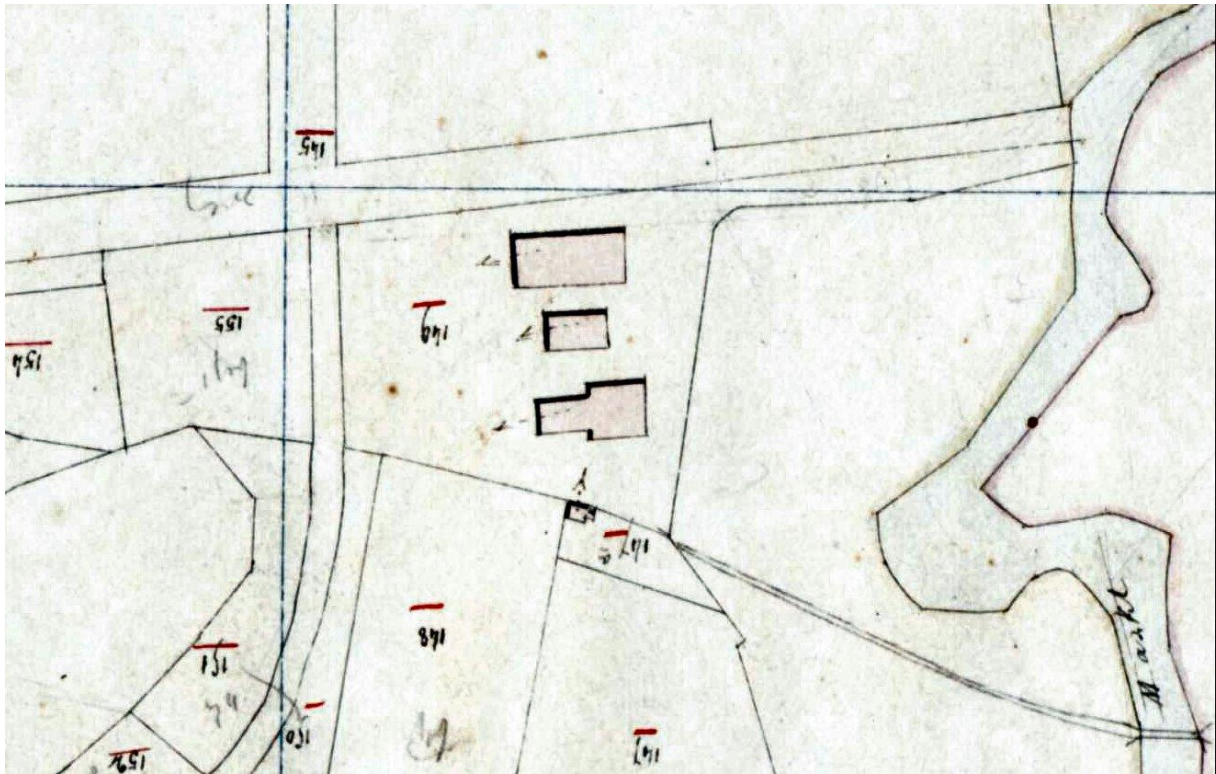
Detail uit de Kaart van de Drie Hoeven, 1652. Noord is onder.

Op de kaart van de Drie Hoeven uit 1652 vinden de Nieuwenhuis op zijn vertrouwde plek tussen het ven en de Mark terug. Nu worden daar twee gebouwen getekend: een bakstenen gebouw (gezien de rode wand) met schoorsteen, en langs het pad naar de Mark een schuur die – dat kunnen we zien aan de plaats van de deur – van het Vlaamse type is. Ook bij de andere hoeven op de kaart staan steeds twee gebouwen getekend. Dat kan er op wijzen dat dit eigenlijk een conventioneel teken is voor "boerderij", een soort stempeltje dus, en niet de werkelijkheid weergeeft. Dat zie je veel op kaarten uit de zeventiende en achttiende eeuw.

Ruim een eeuw later, in 1768, blijkt dat er op het erf toch weer veel meer gebouwen stonden: *huysinge, stallen, schuur, backhuys, schaapskooy en verdere timmeringe*.¹⁵⁴ Net als in 1516 zijn dat er weer vijf (afgezien van de *verdere timmeringe*) en de opsomming doet vermoeden dat de *koye* uit 1516 ook al een schaapskooi geweest zal zijn.

¹⁵³ Buiks, 1983 – 1988, deel 23, 148 – 149.

¹⁵⁴ GAB, R 96 f 123.

Fragment uit kadastraal minuutplan Ginneken en Bavel, sectie H, blad 2. Noord is boven.

Een meer gedetailleerde kaart levert het kadaster. Het werk aan de kadasterkaart en bijhorende registers werd in Ginneken in 1827 afgerond.¹⁵⁵ We zien nu vier gebouwen. Van noord naar zuid de grote schuur, een kleiner gebouw, het woonstalhuis en het bakhuisje. De schaapskooi is verdwenen, waarschijnlijk omdat in 1786 bijna alle heidegrond uit het hoevebezit losgemaakt werd en kort daarna ook echt verdween omdat daarop het Mastbos uitgebreid werd. De schaapskooi zal wel op het brede westelijke deel van het erf gestaan hebben.

Meestal tekent het kadaster bij een Vlaamse Schuur een rechthoek met een hoekje eruit, maar dat is hier duidelijk niet gedaan. De schuur was 25,7 bij 12,1 meter. Het middelste gebouw zou de stallinge uit 1768 kunnen zijn en mat 14,2 bij 8,5 meter. Het woonstalhuis heeft een typische vorm die er op wijst dat het woongedeelte al wanden had die wat teruggezet zijn, zodat in de lange gevels ramen en deuren aangebracht konden worden. De stal had nog de oude breedte en zal nog geheel uit natuurlijke materialen opgebouwd geweest zijn. Dit gebouw was 25,1 meter lang, de woning was 7,6 meter breed en de stal 12,5 meter. Het bakhuisje stond vanwege het brandgevaar aan de buitenrand van het erf. Het mat ongeveer 6 bij 3 meter.¹⁵⁶

Het pad naar het kippenbruggetje loopt vanaf het erf door het hooiland. Dat bruggetje was dus een privébruggetje, geen openbaar. Adriaan Wagemakers kon daarlangs zijn perceel op de Sulkerberg bereiken, maar vermoedelijk werd het vaker gebruikt om in Ulvenhout naar de kerk te gaan. Mogelijk werd het ook door de bewoners van de Blauwe Kamer gebruikt, want daar lag geen kippenbruggetje. Eind negentiende eeuw werd het pad over het bruggetje als een openbaar voetpad aangemerkt.

Woonstalhuis en bakhuis lijken thans nog op dezelfde plaats aanwezig, de Vlaamse Schuur brandde ergens tussen 1986 en 2003 af; de andere schuur verdween tussen 1947 en 1957.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Kadastrale gemeente Ginneken en Bavel, sectie H, perceel 149.

¹⁵⁶ Maten gemeten op kadastraal minuutplan.

¹⁵⁷ Zo blijkt uit vergelijking van edities van de topografische kaart. De Vlaamse Schuur staat nog op (lucht)foto's uit 1986, maar niet meer op luchtfoto's uit 2003.

4.5 De gebouwen

Bij recent onderzoek naar 100 vergelijkbare domeinhoeven in de Meierij van 's-Hertogenbosch is gebleken dat daar in veel gevallen nog gebouwen op dezelfde plaats staan als in 1832 en dat de kans dan groot is dat daarin nog veel oudere gebinten aanwezig zijn. In het kader van dat onderzoek werd een gebint uit 1450 aangetroffen, maar in Best werd bij een andere oude grote hoeve zelfs een vrij complete gebintconstructie uit 1263 gevonden.¹⁵⁸

Die gebinten zijn als het ware de harde kern van het gebouw. Dak, wanden en eventuele binnenwanden zijn secundair: die werden aangepast en vervangen zo als het uitkwam. Terwijl de gebinten blijven staan, kan een boerderij toch veranderen van een kortgeveltype naar een langgeveltype! Het is niet ongewoon dat iedere wand weer een andere datering heeft, of dat dezelfde wand zelfs uit meerdere fasen bestaat. Het woonstalhuis van de Grote Hoeve van Burgst bleek – uitzonderlijk – een bakstenen fundament uit de zestiende eeuw te hebben, de voorgevel van de woning is midden-achttiende-eeuws, de zijgevel van de woning een eeuw jonger, de achtergevel in de jaren 1950 gemetseld door de laatste pachter, en de stal was uit de jaren 1920. Intussen is die alweer vernieuwd. Het is dan niet mogelijk om de ouderdom van een boerderijgebouw, schuur, stal, kooi of bakhuis met één jaartal weer te geven: dat zal per onderdeel moeten worden gespecificeerd. Bouwhistorisch onderzoek is bij uitstek geschikt om een dergelijke geschiedenis te ontrafelen.

Met dergelijke uitwendige veranderingen rond een stabiele oude gebintenconstructie moet in principe ook bij Nieuwenhuis rekening gehouden worden. Ik loop de gebouwen af en beoordeel ze op basis van mijn ervaringen in Princenhage aan de hand van de beschikbare foto's en kaarten.

Het woonhuis De gevels lijken zo op het oog midden-negentiende-eeuws te zijn, met 4 ramen en deur in de lange zuidgevel.¹⁵⁹ De twee schoorstenen, een op de topgevel en een waar de scheidingswand tussen woning en stal hoort te zijn, wijzen op een vergroting ten opzichte van de klassieke kortgevel boerderijopzet. Die uitbreiding wordt in de boerderijliteratuur wel in verband gebracht met de draaiing van de structuur van een kortgeveltype naar een langgeveltype, maar voor 1972 was op Nieuwenhuis het woonhuis eigenlijk een dubbel woonhuis met een gang ertussen. Beide woningen hadden een eigen toegang tot de grote kelder waarboven de opkamers lagen.¹⁶⁰

Het woongedeelte is smaller dan de stal: dat hangt samen met de versterking van de boerderij: men offerde twee zijbeuken op om hoge muren te kunnen maken waarin grote ramen passen. Bij de 100 grote Meierijse hoeven was in 1662 nog maar bij 5 sprake van bakstenen wanden bij de woning. De versterking begon daar met de scheidingswand/schouw en de kelder/opkamer. Bij Nieuwenhuis suggereert de kaart van 1652 dat de woning al stenen wanden had.

Nauwkeuriger vergelijking leert dat de breedte van de woning ten opzichte van de stal in 1832 ongeveer 60% was. Bij het huidige gebouw is die verhouding ruim 80% Het hele woonstalhuis is nu ook iets langer dan in 1832. Er is na 1832 dus minstens een flinke verbouwing geweest, waarbij het gebouw wel op min of meer zijn oude plek bleef.

De stal heeft bij Nieuwenhuis nog zijn deels oude breedte behouden. Wel zijn ook daar de wanden versteend. De zuidwand lijkt me van rond 1900 te dateren: twee poorten met afgevlakte bogen en een kennelijk toch wat teruggezette gevel. De korte achterwand zou ouder kunnen zijn: negentiende eeuw. De plattegrond uit 1973 levert een verrassing op: er lijkt niet een gebintenstructuur in te zitten die de lengte van het gebouw volgt, maar een die daar dwars op staat. De stal lijkt daarom een volledige nieuwbouw met behoud van de oude plaats en uitwendige vorm. De melding van het kadaster dat de boerderij uit 1901 zou dateren, zal dan eigenlijk alleen de stal betreffen.

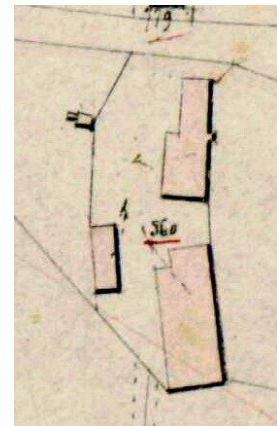
De waterput van Nieuwenhuis staat niet op de kadasterkaart aangegeven, maar dat is gebruikelijk. De put is ook niet te zien op de beschikbare foto's. Meestal bevond de put zich nabij de keuken en op Nieuwenhuis moet hij dus gelegen hebben tussen de woning en het verdwenen middelste gebouw.

¹⁵⁸ Leenders, 2015; Brinkkemper e.a., 2015.

¹⁵⁹ Ik vind een vermelding van jaarakkers "1851" maar zie die nergens op de foto's. Foutje in die internetlijst die misschien Rithsestraat 306 bedoelde. De heer A.P.M. Goos, die op de nog functionerende boerderij geweest is, meent dat heel de boerderij (woonstalhuis, schuren, bakhuis) eind achttiende, begin negentiende eeuw vernieuwd is.

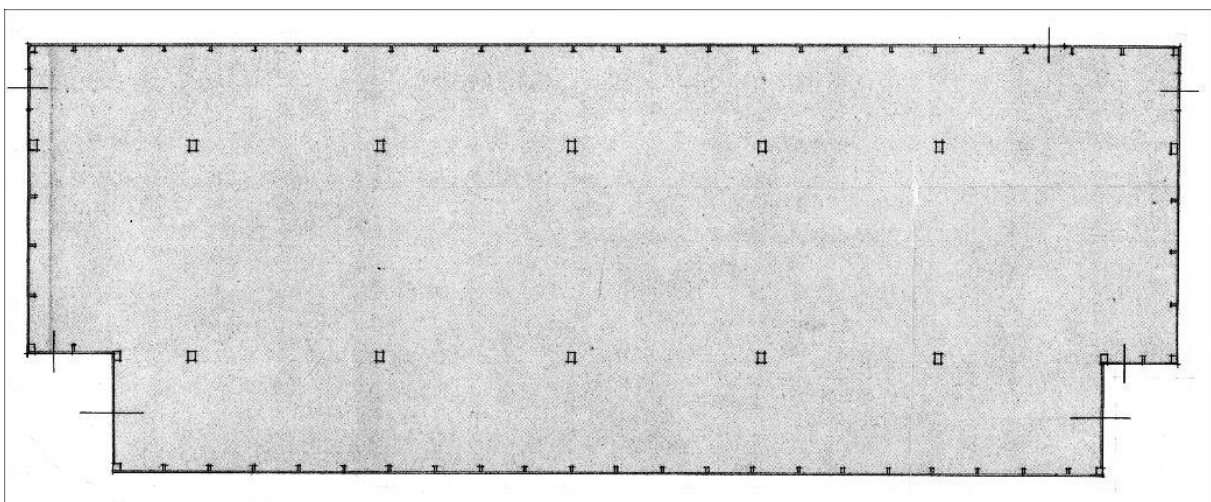
¹⁶⁰ Mededeling dhr. A.P.M. Goos, Ulvenhout, 24 augustus 2016.

De Vlaamse Schuur had in 1832 een forse maat en was 27 meter lang. Het onlangs afgebrande gebouw was nog langer, 30 meter, en telde vijf gebinten. Het rijpad lag aan de kant van het erf, met de opwelling van het dak boven de grote poort aan de zuidwesthoek. De meeste wanden waren beplankt maar de lage wand aan de noordzijde was in 1962 nog van met leem besmeerd vlechtwerk. In 1970 bleek ook die wand beplankt te zijn. Het dak was merendeels riet, met een klein stukje pannen aan de westzijde. Het kadaster tekende een rechthoekige schuur, de plattegrond van 1973 toont een rechthoek met hoekjes eruit, wat wél typisch is voor een Vlaamse Schuur. Daarmee rijst de vraag of ook de afgebrande Vlaamse Schuur in de negentiende eeuw gebouwd is, ter vervanging van een oudere schuur die misschien wel van het Luchtenburg-type was. De grote regelmaat en rechthoekigheid van de gebintenstructuur zoals aangegeven op de tekening uit 1973 wijst eveneens eerder op een vrij jonge Vlaamse Schuur en niet op een heel oude.

Hoeve aan de Pennedijk in Ulvenhout, met duidelijke Vlaamse Schuur (onderste gebouw).

Noordwestzijde van de Vlaamse Schuur in 1962. RCE, BC, nr. 20078646, foto G.J. Dukker.

Plattegrond van de Vlaamse Schuur, opgetekend in 1973. GAB, OW-BWT, nr. 5313.

Het bakhuis is vrij fors. Het lijkt een negentiende-eeuws bakstenen gebouwtje, met uitgebouwde (nu ingestorte) oven met daaronder een houtberging. Zitten er twee gebinten in of lijkt dat maar zo?

Van het gebouw dat tussen het woonstalhuis en de Vlaamse schuur stond valt niets meer te zeggen. Slechts omvang en plaats zijn duidelijk.

De tussen 1786 en 1827 afgebroken schaapskooi zou op het brede westelijke stuk van het erf gestaan kunnen hebben. Daar is niet alleen ruimte genoeg, maar het is ook de kant die het kortste aansloot op de heide: nog geen 100 meter.

Waar het stenen huis stond dat mogelijk al vroeg in de vijftiende eeuw gebouwd werd en na 1516 verdween (misschien pas in 1624 – 1637) is geheel onduidelijk. De teksten wijzen erop dat het een ander gebouw was dan het woonstalhuis van de boerderij. Als we vergelijken met de plaats van de stenen huizen of kamers van Blauwe Kamer, Schoondonk en Daasdonk, moet het huis pal aan de rivier gestaan hebben en zal het omgracht geweest zijn. Het zou in de Kalverweide gestaan kunnen hebben, de wei die hieronder is afgebeeld.

De Kalverwei van Nieuwenhuis in 1970. GAB, BB, nr. 19700438. Foto Ben Speekenbrink.

De foto uit 1970 toont dat ten oosten van het erf direct al vrij lage grond lag, met een afwateringsgeul naar de Mark. Ook de overstromingsfoto van 1960 laat zien dat het water tot pal aan de boerderij kwam. Bij de beschouwingen over de meanders in de Mark nabij die plek, hebben we gezien dat juist daar die meanders nogal mobiel geweest zijn. Het is dus een ingewikkelde plek waar dat stenen huis gestaan zou kunnen hebben, te meer omdat bij en na de Markverbreding daar flink opgehoogd is. De grondboringen die daar in 2014 gedaan zijn gingen maar een halve meter diep en helpen dus ook niet bij de oplossing van dit probleem.¹⁶¹ Bovendien is het huidige erf veel groter dan het erf in 1827.

Daarom is een kaartje gemaakt van het huidige grote erf, waarop de plaats van allerlei elementen uit het verleden geschetst is. De ondergrond is een luchtfoto uit 1986 waarop de huidige erfomvang en indeling goed te zien zijn.¹⁶² De kadasterlijnen uit 1827 zijn daarop in grijs aangegeven. Voorts zijn de oevers van de Mark aangegeven zoals die in 1952 waren (donkerblauw), maar ook waar ze volgens de kadasterkaart van 1827 lagen (grijs). De luchtfoto van 1952 vertoont bij de bochten witte zandplekken, die hier met een oranje stippellijn gemarkeerd zijn.¹⁶³ In geel zijn enkele vermoedelijke oude meanderbogen aangegeven, zoals die door de luchtfoto van 1952 gesuggereerd worden. De wat dikkere lichtblauwe lijn geeft de geul aan die op bovenstaande foto goed te zien is. Andere blauwe lijntjes zijn sloten die in 1952 bestonden.

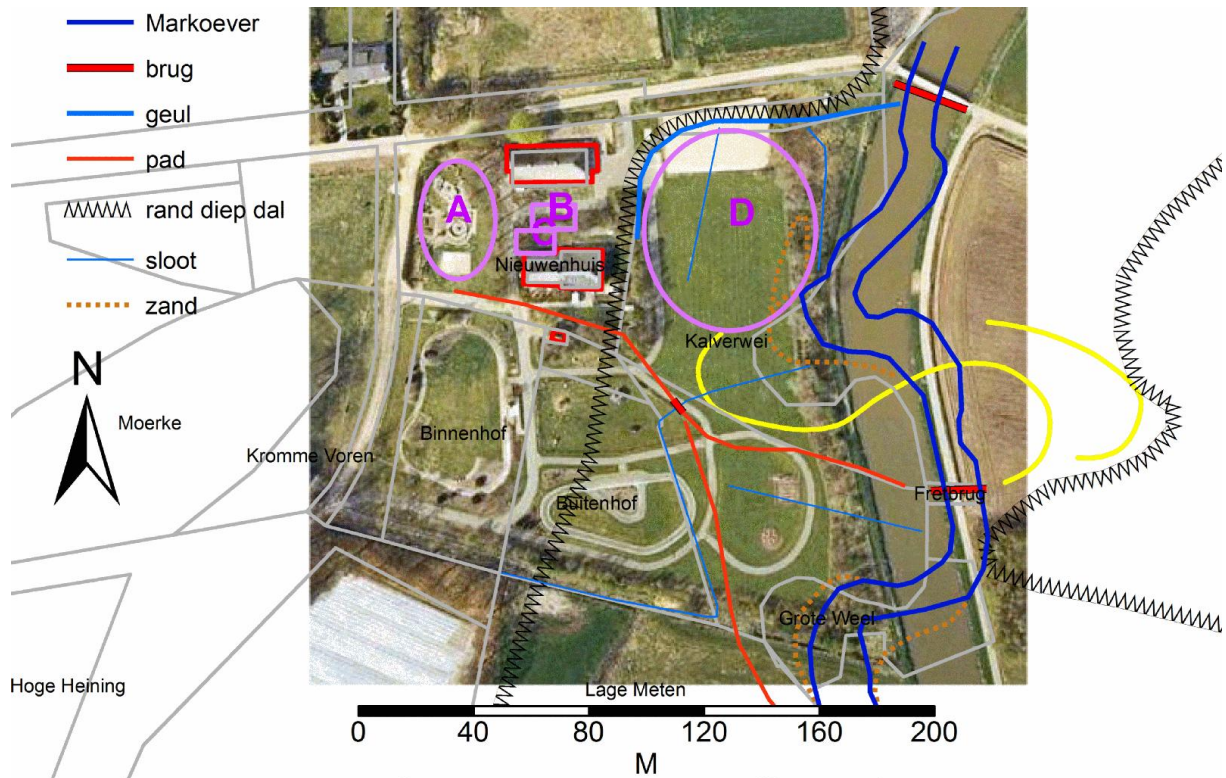
Verder is met een zaagtandlijntje de rand van het diepe Markdal aangegeven. Op veel plaatsen was dat een steilrandje. Die rand liep langs het oude erf, maar midden door het huidige. Het diepe dal is bij het huidige kippenbruggetje maar 110 meter breed. Oranje lijnen geven een voetpad aan dat vanaf het oude erf eerst over een simpel bruggetje (wat planken, een afgedekte rioolbuis?) liep en dan splitste in een tak naar het oude kippenbruggetje en een tak naar het zuiden.

De zoekgebieden voor de verdwenen bouwsels (schaapskooi, stal, put, stenen huis) zijn in paars geschetst. Misschien is de lichtblauwe geul wel een restje van een omgrachting van het stenen huis.

¹⁶¹ Stoks, 2014.

¹⁶² GAB, Breda Beeldcollectie, nr 19920774, foto Delta-Phot Luchtfotografie Middelburg.

¹⁶³ GAB, Breda Beeldcollectie, nr 19920472.

Zoekgebieden voor de schaapskooi (A), de stal (B), de put (C) en het stenen huis (D), met aanduiding rand van het diepe Markdal, de oude Mark, paden, sloten, meanders, percelen 1827, op luchtfoto 1986. Tekening K.Leenders, 2016.

De hoge linden voor Nieuwenhuis in 2011. Foto: Kees Wittenbols.

Zoals in Zand-Brabant gebruikelijk staan er ook bij de hoeve Nieuwenhuis lindebomen voor de voorgevel van de woning. Hier zijn het erg hoog opgesnoeide bomen, zodat ze niet te veel licht wegnemen voor het huis.

Alles samengevat lijkt het erop dat de boerderij Nieuwenhuis in het midden van de negentiende eeuw flink vernieuwd is, met eerst een nieuwe woning en Vlaamse schuur, en in 1901 met een nieuw stalgedeelte. Het huidige bakhuis zal dan ook uit die tijd dateren. De gebouwen staan (stonden) wel nagenoeg op de zelfde plaats als in 1832, zodat het mogelijk is dat delen van oude funderingen hergebruikt zijn. Er moet een waterput geweest zijn nabij de keuken van het woonstalhuis. De rond 1800 afgebroken schaapskooi kan ten westen van het woonstalhuis gestaan hebben en het al vroeg verdwenen stenen huis zou ik in de halfomgrachte lage Kalverweide tussen het woonstalhuis en de Mark zoeken.

5 Recreatie

5.1 Wandelen vanuit Breda

Al in de achttiende eeuw ging men vanuit Breda graag wandelen langs de brede met olmen en linden beplante straatwegen die vanuit de stad naar Princenhage en het Liesbos, en naar Ginneken en het Mastbos liepen.¹⁶⁴ Na 1870 werden de Bredase vestingwerken geslecht en kwamen daar nieuwe wandelmogelijkheden voor terug, zoals het park Valkenberg en het nieuwe Wilhelminapark. Maar men wilde verder en geleidelijk werd heel het aangename gebied ten zuiden van de stad aangepast tot een geliefd uitloopgebied voor de Bredanaar en zelfs de Rotterdammer.

Het Mastbos was vanuit Breda het best bereikbaar via de Ginnekenweg en de Duivelsbruglaan, waarlangs je ook heel gemakkelijk bij het slotje Bouvigne komt. Vanaf 1884 maakte een paardentram deze route tot op de Ginnekenmarkt wel heel gemakkelijk en Ginneken speelde er prompt op in met de oprichting van de *Vereeniging Ginneken tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer* in 1886. Een belangrijke vernieuwing was de aanleg van de Baronielaan die aanvankelijk de *Boulevard* heette. Het was een volledig nieuwe brede weg met deftige huizen die alle een flinke voortuin hebben, vermoedelijk geïnspireerd door de Avenue Louise in Brussel. De weg liep tot 1927 door drie gemeenten: Teteringen, Princenhage en Ginneken. Het was inderdaad geen gemeentelijk project, maar een schepping van de Bredasche Bouwgrond Maatschappij die veel ophoogzand weghaalde uit de Lage Akker van Nieuwenhuis (het perceel dat nu De Put heet) direct ten noorden van de hoeve Nieuwenhuis en uit de strook tussen de hoeve en de Galderseweg.¹⁶⁵ De Baronielaan steekt halverwege met een brug de rivier de Mark over. Vlak daarbij werd een mooi rondpunt aangelegd. Vanaf 1901 reed een paardentram over de Boulevard om de Bredanaar naar 'zijn' Mastbos te brengen, zelfs tot voor de deur van Hotel Mastbos. In de stad reden beide trams door naar het treinstation, zodat het bos ook voor de buitenwereld goed te bereiken was.

Houtvester Van Schermbeek paste eind negentiende eeuw het Mastbos aan aan het nieuwe gebruik. Er kwamen speciale wandelpaden, banken om even te zitten, een speelplek voor de kinderen bij de Zeven Heuveltjes. Bij de kroning van koningin Wilhelmina in 1898 werd met veel feestgedruis een Kroningsboom geplant, wat ook weer veel volk naar het bos trok. De oude boswachterswoning werd al gauw een restaurant waar de wandelaar kon uitblazen voordat hij weer terug naar huis ging. Rond het bos verschenen meer van dergelijke uitspanningen: Boshok (1893), hotel Mastbosch (1895), hotel Dennenoord (rond 1900), kuuroord Bad Wörishofen (1893), café de Schietbaan en aan het begin van de straat Reeptiend die naar Nieuwenhuis leidt café de Kogelvanger (beide rond 1928). Aan het eind van het Eeuwig Laantje werd in 1936 restaurant Den Deijl gebouwd: iets voor de meer fanatieke wandelaar die dan ook even doorliep naar het laatste stukje heide: de Galderse Hei. De twee kippenbruggetjes over de Mark maakten, samen met de Duivelsbrug en de Schele Brug bij Daasdonk dat ook het Markdal een aangenaam wandel- en fietsgebied werd. Dankzij de bruggetjes kun je gemakkelijk kiezen voor een kort ommetje of een lange wandeling en de verspreid aanwezige cafés zijn onderweg aangename rustplekken. De openheid van het Markdal en de geslotenheid van het bos bieden een afwisseling van landschap die erg aantrekkelijk is. De recente plaatsing van enkele "poosplaatsen" (steen met gedicht en een bankje erbij) speelt hier helemaal op in.¹⁶⁶

Poosplaats bij de Blauwe Kamer.

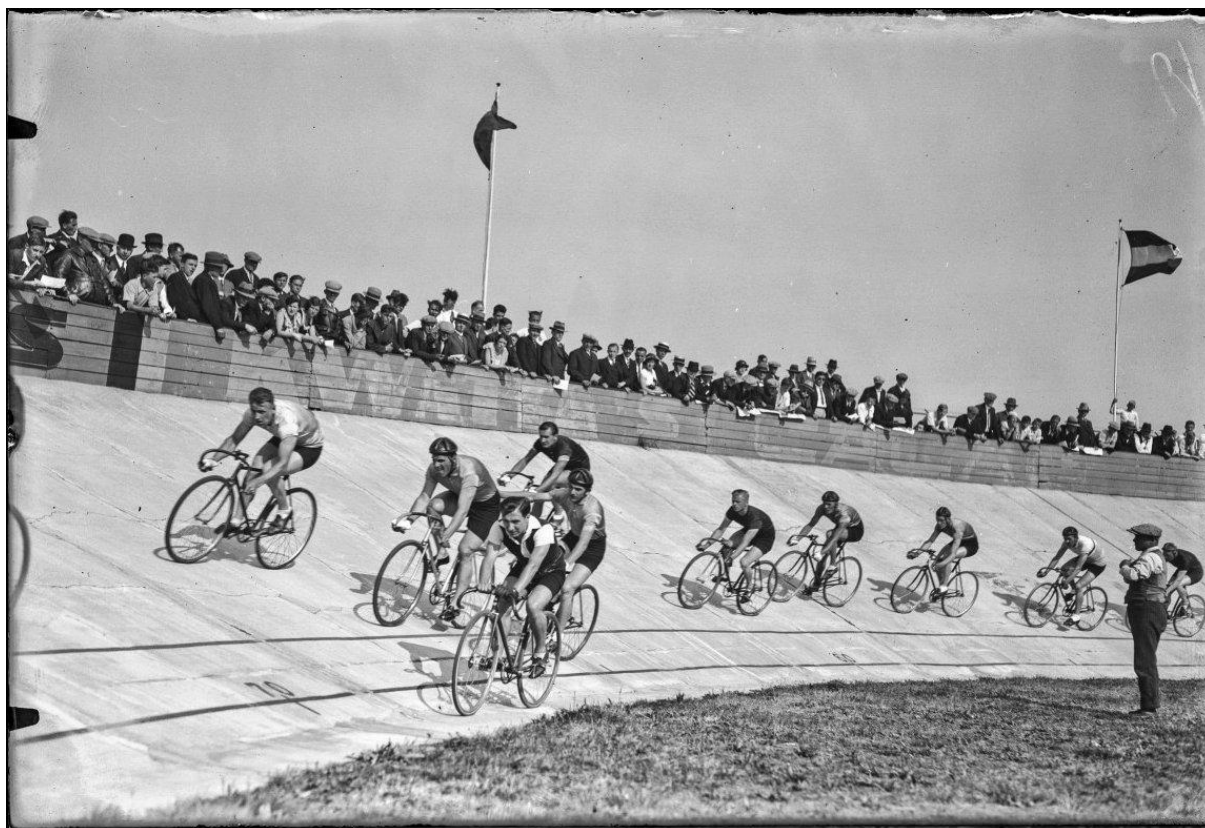
¹⁶⁴ Van Goor, 1744, 369 Ginneken, 393 Princenhage.

¹⁶⁵ Buiks, 1983 – 1988, deel 23, 139; Mededeling dhr. A.P.M. Goos, Ulvenhout, 24 augustus 2016.

¹⁶⁶ Storm van Leeuwen, 2012.

5.2 Sport

Aan de Bouvignelaan werd in 1885 een ijsbaan aangelegd die bij voldoende vriesweer nog altijd gebruikt wordt.¹⁶⁷ Aan de Baronielaan werd in 1902 een houten wielervedstrijd baan aangelegd. Het middenveld diende als voetbalveld voor de Bredase vereniging NOAD en het Ginnekense Sparta. In 1905 brandde het complex af. Het werd niet herbouwd.¹⁶⁸ In de aanloop naar de Amsterdamse Olympische Spelen van 1928 werd met steun van de gemeente Ginneken en Bavel op de Hoge Akker van de hoeve Nieuwenhuis het "Sportpark Ginneken" ontwikkeld. Er kwamen allerlei sportvelden, maar het meest opzienbarend was de wielervedstrijd baan. Een ovale wal werd opgeworpen die als basis voor de houten baan en de staanplaatsen van de toeschouwers diende. In 1931 kwam er een betonnen baan. Na inslag van een V1 tijdens de Tweede Wereldoorlog wist men in 1949 niet beters te doen dan het beton weer op te ruimen. Dat is toen maar heel gedeeltelijk gedaan.¹⁶⁹ De ovale rug ligt er deels nog. Aan de zuid en westzijde van het sportcomplex verrezen enkele woningen en ook twee cafés: De Schietbaan en De Kogelvanger, beide genoemd naar de militaire schietbaan net over de Galderseweg. Het sportcomplex werd vanuit Ulvenhout bereikbaar gemaakt door op het eind van de straat Reeptiend een nieuw betonnen kippenbruggetje te bouwen. Dit was wél een openbare brug, in tegenstelling tot het oude kippenbruggetje dat prompt verdween.

Wielervedstrijd op de baan in sportpark Ginneken, ergens in de jaren 1930. GAB, BB, nr. GN19902376. Foto Fotopersbureau Het Zuiden.

In 1931 werd het sportpark verrijkt door de herbouw van een paviljoen dat in opdracht van de firma Vlinderco uit Princenhage door aannemer Sprangers was ontworpen en gebouwd voor de wereldtentoonstelling van 1930 te Antwerpen.¹⁷⁰ Wat niet doorging was de aanleg van een echt

¹⁶⁷ Bakker, 1985; Jansen, 2002 - 2003.

¹⁶⁸ Jansen, 2002 - 2003.

¹⁶⁹ Mededeling dr. A. Kappelhof, 26 juli 2016: Ik kan mij nog goed herinneren dat wij als katholieke padvindsters op de wielervedstrijd baan een kampvuur hebben gehad, vermoedelijk op St. Jorisdag 23 april, en dat we zaten op het beton. Ik ben daar ook een keer met mijn vader geweest en we zagen toen ook gescheurd en half overgroeid beton met peknaden tussen de delen.

¹⁷⁰ GAB, Fotonummer 19961194, toelichting daarbij.

zwembad. Men vond het namelijk maar niks dat de jeugd ongecontroleerd zwom in de kolk genaamd De Grote Weel vlak bij de hoeve Nieuwenhuis. De terreinen van het sportpark worden nog steeds volop gebruikt en ook nog steeds als "Sportpark Ginneken" aangeduid.

5.3 Zorg

Met de oprichting van kuuroord Bad Wörishofen was het aspect "zorg" in 1893 in het Markdal doorgedrongen. In 1906 werd op de voormalige grote akker van Bouvigne, die toch al domeingrond was, in opdracht van het ministerie van Justitie Huize Den Heyacker opgericht, beter bekend als de Tuchtsschool in Breda.¹⁷¹ De rest van de akker werd bebost. Den Heyacker is nu een jeugdgevangenis die omgeven is door hoge hekken en andere beveiliging. In 1913 werd aan de Ulvenhoutselaan het Sint-Laurentsgesticht geopend dat zich ontfermde over ouden van dagen en zieken. In 1958 werd het een echt ziekenhuis dat in 1993 werd opgeheven. Ongeveer op de plaats van de Kleine Hoeve van Bouvigne werd in 1929 het verzorgingstehuis Huize de Werve gebouwd, eveneens voor ouden van dagen. De Bredase Vereniging van Catechisten verzorgde vanaf 1931 in hun internaat op Bouvigne opleidingen en cursussen in verpleging en maatschappelijk werk en vanaf 1947 ook voor gezinsverzorgster. Deze religieuzen lieten in 1932 in de tuin een fraaie kapel bouwen en deinsden er niet voor terug om het kasteel te herdopen tot "Mariaburcht", een naam die niet bekliefde. In 1973 vestigde het waterschap zich op dit kasteelcomplex. Het sanatorium voor tuberculosepatiënten De Klokkenberg werd eind 1953 in gebruik genomen. Het is een groot majestueus gebouw met een prachtige ligging in en uitzicht over het Markdal. Naarmate TB minder voorkwam schakelde de Klokkenberg over op andere specialismen, zoals hartchirurgie. Ook dat is nu allemaal geschiedenis en het grote complex staat al weer tien jaar leeg te wachten op een nieuwe toekomst. Maar de bus heeft er nog altijd een halte!

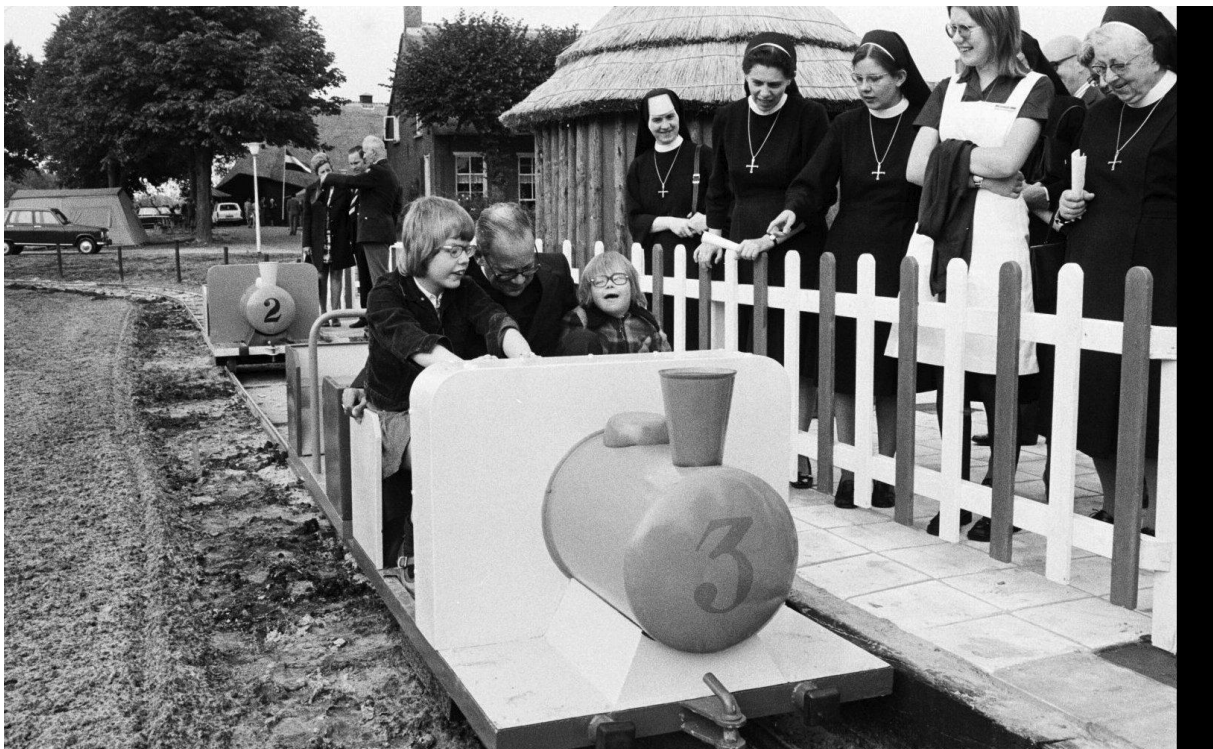
De Klokkenberg in betere tijden.

¹⁷¹ Dagblad De Stem, 18 november 1978.

Sinds 1963 biedt de Stichting Samivoz (Samenwerkende Instellingen Voor Zorgverlening aan verstandelijk gehandicapten) in en rond het landhuis De Blauwe Kamer zorg aan verstandelijk gehandicapten. Na de nodige fusies heet het huidige instituut Visio. De Sint Jozefstichting, ook gericht op geestelijk gehandicapten, kocht in 1973 de ernaast liggende hoeve Nieuwenhuis en richtte deze in als kinderboerderij. Daarvoor werd het erf vergroot en geheel nieuw aangelegd. In 1983 ging deze kinderboerderij over naar De Blauwe Kamer.

Het inrichtingsplan voor Nieuwenhuis uit 1973. Meetkundig klopt deze plattegrond niet. Zo moet de zuidgrens recht zijn. GAB, OW-BWT, nr. 5313.

Het kindertreintje op het erf van Nieuwenhuis werd op 10 september 1974, onder toezien oog van de zusters van de Sint Jozefstichting, ingewijd door niemand minder dan bisschop Huub Ernst van Breda. Op de achtergrond de boerderij en de Vlaamse Schuur. GAB, CBG, nr. JVG19740910036. Foto BN De Stem, Johan van Gurp.

6 Conclusie

6.1 Algemeen

De hoeve Nieuwenhuis, Reeptiend 10 te Breda, is de huidige vorm van een boerderij die al zo'n 600 jaar op die plaats staat. De ontginning van de bijhorende gronden begon zelfs al 400 jaar eerder, terwijl de naaste omgeving veel archeologische vindplaatsen uit alle archeologische perioden telt.

In de veertiende eeuw hoorden deze gronden tot het grootgrondbezit "Groot-Daasdonk" dat zich in een vrij smalle strook over bijna 4 kilometer lengte langs de westzijde van de rivier de Mark uitstrekte. In de eerste helft van de vijftiende eeuw kwam daar aan de westzijde nog een brede heidestrook bij. In de tweede helft van de vijftiende eeuw werd dit gesplitst in Klein-Daasdonk en het complex Schoondonk-Nieuwenhuis. Daaruit splitste in het tweede kwart van de vijftiende eeuw de hoeve Blauwe Kamer af. Er stonden toen bakstenen en omwaterde slotjes op Bouvigne, Nieuwenhuis, Blauwe Kamer, Schoondonk en Daasdonk: onderdeel van het prille landgoederenlandschap rond Breda. De drie hoeven Schoondonk, Blauwe Kamer en Nieuwenhuis vormden van 1555 tot 1786 één bezit: de Drie Hoeven. Tussen 1641 en 1652 werd dat door Rutger Huygens als een landgoed ingericht, met wat nu de Galderseweg is als alles verbindende *Grote Allee* en dwarsdreefjes naar de hoeven, waaronder wat nu de straat Reeptiend is. In 1786 werd dit landgoed gesplitst waarna Nieuwenhuis als zelfstandige boerderij bleef functioneren tot 1972. Nieuwenhuis had in die twee eeuwen geen landgoedkarakter. Evenmin was het een buitenplaats, want het was tot 1928 gewoon een vrij groot boerenbedrijf. Op foto's uit 1972 ziet het er maar kaal uit met slechts enkele bomenrijen. Het aangrenzende gelegen complex "Blauwe Kamer" behield en versterkte wel zijn landgoedkarakter. Na 1972 kregen de boerderijgebouwen van Nieuwenhuis een woon- en zorgfunctie en werd het erf opnieuw ingericht. Op het voornaamste akkergebied werd vanaf 1928 een sportpark met een rand van burgerbebouwing aangelegd. Nieuwenhuis ging ook steeds meer deel uit maken van het recreatiegebied ten zuiden van Breda, met drukke wandel- en fietspaden langs de hoeve en een woud van wegwijzers net over het Kippenbruggetje.

Op het erf stonden lange tijd vijf boeren gebouwen: het woonstalhuis, een grote schuur, een extra stal, een schaapskooi en een bakhuisje. In de vijftiende eeuw en tot na 1517 stond er ook nog een stenen huis, vermoedelijk aan de Mark. De hoeve had een eigen losplaats aan de Mark en na 1700 ook een eigen kippenbruggetje naar Ulvenhout dat rond 1928 vervangen werd door een bij de oude losplaats gelegen openbaar kippenbruggetje. Van de boerderijgebouwen resteren nu alleen nog het woonstalhuis en het bakhuis. Deze gebouwen dateren vermoedelijk uit ca 1850 en 1901. Ze zijn met de afgebrande Vlaamse Schuur (vermoedelijk ook midden negentiende-eeuws) een rijksmonument.

De eerste vermelding van de naam Nieuwenhuis dateert uit 1425 en luidt: *Nuwenhuys*. De spelling varieert in latere documenten uiteraard met de mode van de tijd, waarbij er soms nog een –e achter komt en in de negentiende eeuw ook wel eens een –en: Nieuwenhuizen. Meestal spelt men sinds 1800 echter eenvoudig *Nieuwenhuis*.

6.2 Vragen voor het archeologisch onderzoek

Erf en directe omgeving

- Hoeveel is het terrein tussen het oude erf en de Mark opgehoogd?
- Hoe dicht kwam de Mark ooit bij het erf van Nieuwenhuis?
- Wanneer begint bewoning op het erf van Nieuwenhuis?
- Datering ontginning van het erf voorafgaand aan bebouwing.
- Bewoningscontinuïteit Romeins – Merovingisch?
- Is de verbindingsweg tussen de hoeve de Blauwe Kamer en de Grote Hoeve van Bouvigne dateerbaar in de bodem?
- Resten beekdalbegeleidende weg nog aanwezig en dateerbaar? (in niet afgegraven strookje tegen Galderseweg).
- Oude erfafscheidingen: wallen met dubbele greppels, of ook anders?
- Pad naar oude kippenbruggetje: is dat te vinden en eventueel te dateren.

- Zijn er resten van de losplaats (onder of bij oprit huidig kippenbruggetje)?
- Sporen van andere gebouwen, putten?
- Sporen van de redoute uit 1624 – 1625? Van andere militaire werken?

Woonstalhuis

- Staat het huidige woonstalhuis op oudere fundamenteën, of net ernaast?
- Bouwterrein voor de bouw opgehoogd?
- Stond er ooit elders op het erf een ouder woonstalhuis? En wat is daarvan de plattegrond?
- Sporen van potstal? Is daar iets nader aan te onderzoeken?

Bakhuis

- Staat het op oudere fundamenteën?
- Datering van de balken die de oven dragen.

Waterput

- Opsporen.
- Wat is constructie en diepte.
- Datering bouw en afdanking.
- Wat is de vulling?
- Was er een pompbuisverbinding met de keuken?
- Kan uit de put weer schoon water uit gehaald worden?

Vlaamse Schuur

- Opsporen van de tussen 1986 en 2003 afgebrande schuur, en van de voorganger.
- Type van de voorganger: sporen van poeren of wanden, in- en uitrit?
- Datering van beide schuren: bouw en sloop.

Stalgebouw tussen Vlaamse Schuur en woonstalhuis

- Opsporen van het tussen 1947 – 1957 opgeruimde gebouw.
- Type van dat gebouw: sporen van poeren of wanden, in- en uitrit?
- Datering bouw en sloop.

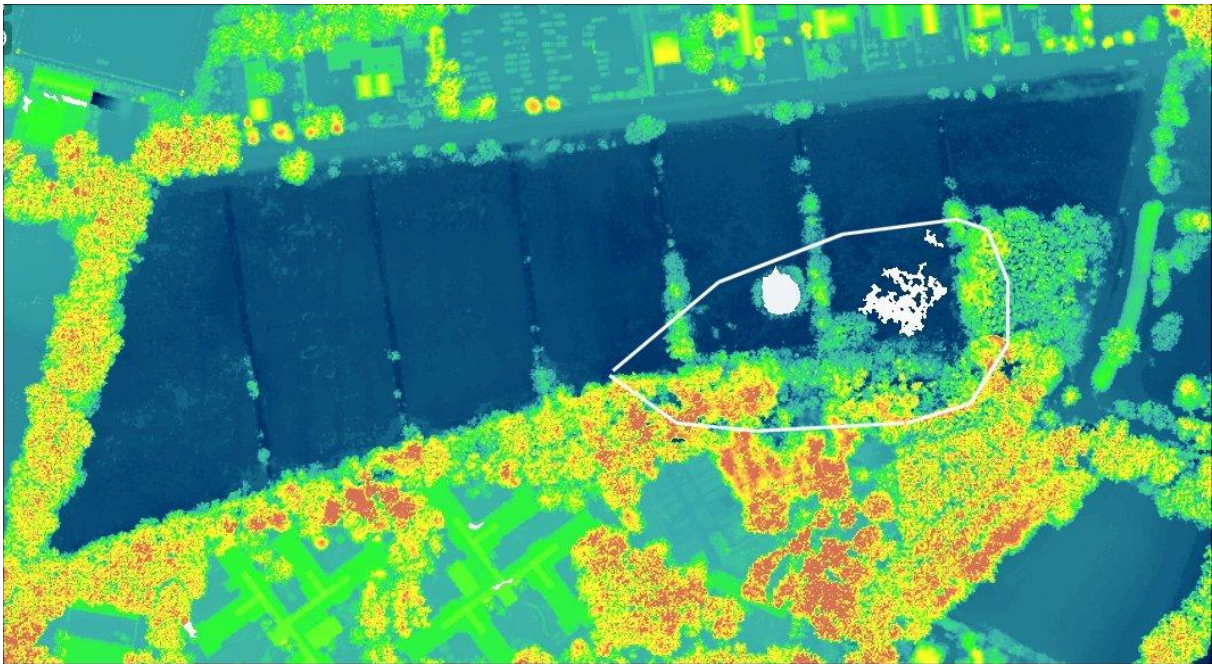
Schaapskooi

- Opsporen van de tussen 1786 en 1827 afgebroken schaapskooi.
- Type van dat gebouw: sporen van poeren of wanden, in- en uitrit?
- Datering bouw en sloop.
- Sporen van mestverzamelstelsel?

Het stenen huis

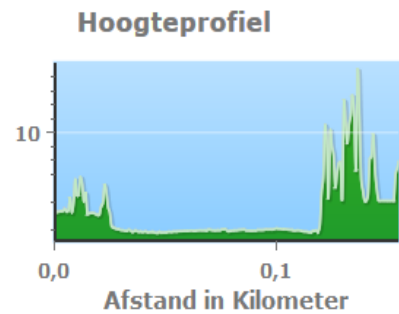
- Opsporen van het stenen huis dat kennelijk minstens bestond in de periode 1425 – 1517.
- Datering stenen gebouw: bouw en sloop.
- Plattegrond.
- Omgracht of in oude Markmeander?
- Hoe was de relatie met het boerenerf geregeld?
- Oudere voorganger?
- Waar kwamen de stenen vandaan? Lokaal / elders?

Rest van het aangekochte terrein west van het erf

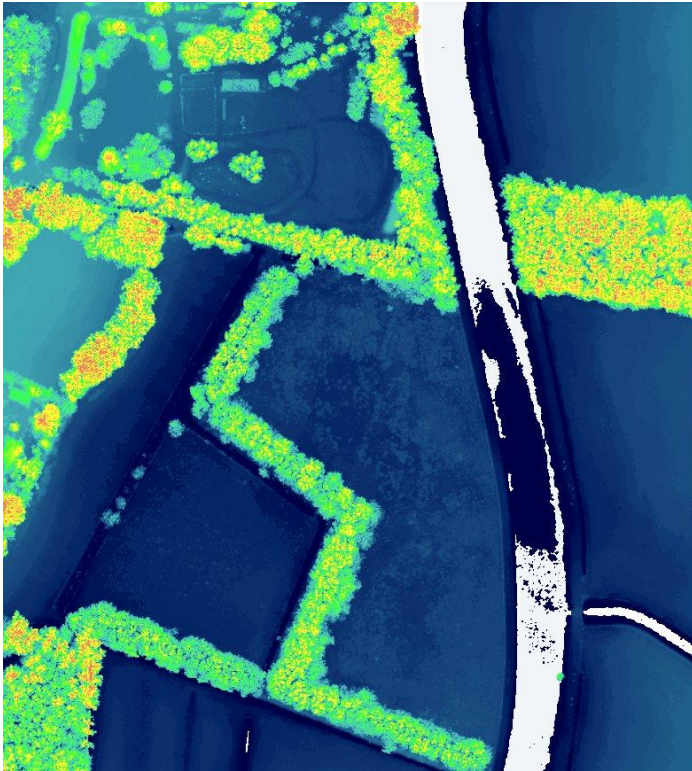
AHN2-hoogtebeeld van de vermoedelijk rond 1898 uitgelaagde strook west van het erf. Met aanduiding van het vennetje.

AHN2-hoogteprofiel noord-zuid over de uitlaging.

Dit gebied lijkt grotendeels uitgelaagd. Misschien is er aan de randen nog iets te zien van de oude bodemopbouw. Het vennetje hoort er net niet bij, maar wel de voormalige (ook weggegraven) akker "De Polder" tegen de straat Reeptiend aan. De uitlaging bedraagt naar schatting ruim 1,0 meter in het westen en 1,6 meter in het oosten. Het vennetje wordt nu haast symbolisch weergegeven door een veel kleiner mooi rond watertje.

Rest van het aangekochte terrein zuid van het erf (gedeelte van de Hoge Koeweide).

AHN2 hoogtebeeld

Het terrein is 30 cm hoger dan de percelen ten westen ervan en loopt wat op naar de Mark toe: vermoedelijk recente ophoging uit de tijd van de Markkanalisatie (ca 1980). Het oude slotenpatroon in het perceel is verdwenen.

Luchtfoto uit 2003 met het rommelige karakter van het perceel: storthopen, nieuwe natuur, wat zal het geweest zijn? Het terrein is nog steeds niet helemaal vlak. Helemaal rechts de monding van de Chaamse Beek. GAB, CBG, nr. JVG20030319073. Foto BN De Stem, Johan van Gulp.

In de noordoosthoek van dit perceel, doorlopend net in het huidige erf, zit een oude Markmeander. In de zuidoosthoek zit ook nog net (of net niet) een stukje oude Mark. Halverwege aan de oostzijde mondt aan de overzijde van de Mark de Chaamse Beek uit. Direct links en rechts van die beek zat het vol met oude archeologie, dus wie weet wat er aan de westkant zit... Toch maar even nakijken.

De haag of bomenrij op de west- en zuidgrens werd na 1986 aangelegd. Er zal geen oude wal of iets dergelijks onder zitten.

6.3 Vragen voor het bouwhistorisch onderzoek

Woonhuis

- Datering muren, wanden, dakconstructie, kelder huidig woonhuis. Vermoeden: ca 1850.
- Metingen kadaster: verandering aan gebouw zichtbaar/dateerbaar?
- Zijn er gebinten? Datering, verbouwingssporen?
- Staat dit geheel op oudere fundamenten?
- Hoe sluit het aan op de stal?
- Bouwterrein voor de bouw opgehoogd?

Stal

- Gebintconstructie stal: inderdaad dwars op nokrichting?
- Datering stal: wanden, gebint, dakconstructie.
- Metingen kadaster: verandering aan gebouw zichtbaar/dateerbaar?
- Staat dit geheel op oudere fundamenten?
- Sporen van overstromingsschade?
- Bouwterrein voor de bouw opgehoogd?

Bakhuis

- Datering wanden, gebint(?), oven.
- Metingen kadaster: verandering aan gebouw zichtbaar/dateerbaar?
- Datering van de balken die de oven dragen.
- Staat het op oudere fundamenten?
- Nog oude inventaris (gedeeltelijk) aanwezig?

Put, Vlaamse Schuur, Stalgebouw, Schaapskooi, middeleeuws stenen huis

- Zijn verdwenen
- Metingen kadaster: verandering aan gebouwen zichtbaar/dateerbaar?

7 Verwijzingsapparaat

7.1 Kaartenlijst

Kaart van het Mastbos, 1621.

Titel:
Datum: 1621
maker: C. Lips
Orig.: NAG, VTH 1640.
Kopie: GAB, TA 19620158; BHIC, CKT, nr. 1703.
Afgedrukt:
Opmerking: Donkersloot - De Vrij, 1981: nummer 604, meent dat deze kaart op BHIC is. Met bijhorende rapport: NAG, NDR (toegang 1.08.11), inv.nr. 7955, f 7-16v: Verbaal van opmeting en in kaart brenging door de landmeter R. Lips op last van prins Maurits van diens goederen onder Ginneken en Princenhage (Mastbos) en van enige goederen van particulieren aldaar.

Kaart van de belegering van Breda, 1624-1625, Callot.

Titel: Siege de Breda
Datum: 1624-25
Maker: Calot
Orig : Atlas van Stolk
Kopie:
Afgedrukt: In map Vermeeren, Breda, 1967. Afgedrukt in Van de Calseyde, 2002, 58-59.
Opmerking:

Kaart van de belegering van Breda, 1637, Van Berckenrode.

Titel: Expugnatio Fortissimae Urbis Bredae Ao.1637
Datum: 1637
Maker: Balthasar Florisz. van Berckenrode
Orig : Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-BI-1052G
Kopie:
Afgedrukt:
Opmerking: ets afgedrukt op papier, bladen van 400 mm x 540 mm.

Kaart van de Drie Hoeven, 1652.

Titel: "Caerte ofte affteeckeninge van de lemiten ende scheijdingen der Hoeven van Nieuwenhuijsen, Blaeucamer ende Scoondonck... en het Mastbos."
Datum: 1 juni 1652
maker: C. Lips
Orig.: NAG, VTH 1653; ook GA Breda, Collectie Tijdeman (Toegang COL0077) zonder nummer.
Kopie: GA Breda, TA 1963-250; 1990-2520; D2469; D2470;
Afgedrukt:
Opmerking: 70 X 110 cm. Donkersloot - De Vrij, 1981: zie commentaar bij nummer 604. De ZO-hoek van de rechthoek werd in 1624 ingegraven ter vergroting van het Mastbos: 30 bu 112,5 r. Conflict over onteigeningsvergoeding. De Galderseweg is reeds aangegeven, naamloos. De T-dreef bij de Grote Hoeve van Bouvigne is ook aangegeven. Tussen beide een boogvormig pad.

Kaart van de Blauwe Kamer, 1654.

Titel: Caerte oft affteekeninge (...) vanden gronden der huysingen, stallingen (...) Blauwe Kamer (...)

Datum: 30 november 1654

maker: C.Lips

Orig.: GA Breda, Collectie Tijdeman (Toegang COL0077) zonder nummer.

Kopie: GA Breda, TA 1990-2518; D2471; D2472;

Afgedrukt:

Opmerking: 70 bij 100 cm. Aan de Mark een vierkante gracht, open naar de Mark, waarbinnen het oude stenen huis gestaan heeft. Boerderij van drie gebouwen (woonstalhuis, schuur, schaapskooi) pal west ervan, met rechte dreef westwaarts. De oude baan heet: Middeldreefje, gemeen voor de 3 hoeven. De hoeve Nieuwenhuis wordt niet meer aangegeven.

Kaart van grens tussen Nieuwenhuis en Bouvigne, 1658.

Titel: Caerte oft affteekeninge gemaect ten versoecke van mijn heer Huijgens, gecommiteerde ter vergaderinge van den hoochmogende heeren Staeten Generael, van een affgesteeken ende geconsipuerde binnen Allee in het gescheijt van sijne hoeve genaempt Nieuwenhuijse ende sijne hoocheijt mijn heer den prince van Oraengien hoeve gelegen tot Ginneken, alles volgens de metinge bij mij landmeter onderteekent, gedaen den 11 september 1658 des torconden onderteekent.

Datum: 11 september 1658

maker: C. Lips

Orig.: GA Breda, Collectie Tijdeman (Toegang COL0077) zonder nummer.

Kopie:

Afgedrukt:

Opmerking: 50 x 40 cm.
De Galderseweg heet: De Grootte Allee.
De oude baan langs de hoeven heet: Den Binnen Kerckwegh.
Hoekje aan de Mark heet: De Kijffhoeck.
Het gaat om de aanleg van een 498 r² grote kaarsrechte dreef of allee van de Mark naar de Galderseweg, terwijl de oude eigendomsgrens daar ietwat krom was.
Bijhorende documentatie in NAG, NDR 723 alwaar naar deze kaart verwezen wordt.
Er moest grond van de vroonte en van de domeinhoeve van Bouvigne beschikbaar komen voor die dreef.

Kaart van de tienden van Bavel, 1669.

Titel:

Datum: 1669

Maker: H. Blom

Orig.: Militair archief chateau de Vincennes 4-7-256

Kopie: GAB, TA 1998-0916-21

Afgedrukt:

Opmerking: Omvat het gebied van Molenschot, heel Bavel inclusief het Annabos, Valkenberg, Woestenbergsche Hoef en de hoeve Leeuwerik. De overeengekomen tiendgrenzen met draadjes aangegeven.

Kaart van de Overveldse tienden in Princenhage, 1669.

Titel: Caerte van Groodt en Cleyn Overveldt

Datum: 1669

Maker: H. Blom

Orig.: Militair archief chateau de Vincennes 4-7c-256 nr 3

Kopie: GAB, BB, nr. 19980919.

Afgedrukt:

Opmerking: Omvat het gebied van de beemden van Astert tot en met de Strijpen, heel Overveld en Burgst, de Mark, dijk met wielen.

Kaart van het Mastbos, 1709.

Titel: Caarte figurative (...) van (...) het s'heeren Mastbosch.
Datum: 1709
Maker: S. Vereijck
Orig.: BHIC, CKT, nr. 1708.
Kopie: GAB, BB, nr. 1971-0448.
Afgedrukt:
Opmerking: Donkersloot - De Vrij, 1981: nummer 607 (gedateerd 1705).
NB: het latere schietterrein heet nu: 's heren vroente. Is dat alleen slordig woordgebruik, of zouden de domeinen intussen die heide gekocht hebben? Twee dreven dwars door de rechthoek; Eeuwig Laantje. De Galderseweg niet getekend, alleen de "omgekeerde T" zuid van Bouvigne.

Kaart van de Bredase tienden van Ginneken, 1713.

Titel: Caerte figurative van de verdeeling der tienden onder Ginneken
Datum: 1713
Maker:
Orig.: BHIC, CKT, nr. 1709.
Kopie: GAB, TA 1971-0302 (?)
Afgedrukt:
Opmerking: Donkersloot - De Vrij, 1981: nummer 608.
Zeer grote minuutkaart, 2,75 bij 1,5 meter, na restauratie bestaande uit 30 grote en enkele kleine stukjes. De kaart lijkt meetkundig redelijk zuiver, langs de wegen zijn gemeten afstanden met getallen aangegeven. De tienden van Ginneken afgelijnd in kleur. 7 tiendpercelen van Breda betreffen parochie Ginneken oost van de Mark en noord van de Chaamse Beek. Daarbuiten is het Thornse tiend. Tal van topografische details. Duivelsbrug getekend: heet "De Hoge Brug". De twee kippenbruggetjes zijn er. Er is een brug over de monding van de Chaamse Beek, genaamd 't Vlootie. De Engelsebrug heet hier de Steylebrug. Het Chaambosch wordt als 'sheren bos aangeduid. In de Huisdreef in het Ulvenhout zitten twee nadrukkelijke knikken, waardoor de dreef wat naar het noordoosten uitbolt. Wolfslaar is een huis zonder verdieping met torentje en dwarshuis en twee andere gebouwen. Van de zuidrand van het Ulvenhoutse Bos loopt de Starstraat tot in Ulvenhout. Wat zuidelijker loopt de Heuvelstraat. Bij veel boerderijen de eigenaar aangegeven. Buldervoort bij de weg van Geersbroek over de Chaamse Beek naar Rakens. Vossenbergse Molen aan de rand van de kaart (er staan niet: Voussen-). Wijk Ijpelaar heet: Het Broeck oft Wervenschot.

Kaart met voorstel tot vergroting van het Mastbos, 1786.

Titel: -
Datum: 30 september 1786, 6 september 1787, bijgewerkt 1788.
Maker: Herman Huijsers
Orig.: NAG, NDR 723 (met kaart Mastbos)
Kopie: -
Afgedrukt: -
Opmerking: Nette gekleurde kaart op papier van het gebied tussen de Bouvignedreef, de Mark, de dreef bij Schoondonk en de Galdersedreef in het Mastbos. Nadrukkelijk wordt aangegeven dat de Bouvignelaan nog met een nieuw stuk weg op de Galderseweg aangesloten moet worden. Meetkundig is de kaart wat de wegen betreft redelijk nauwkeurig, maar de loop van de Mark is eerder symbolisch van karakter. Met opgaaf van oppervlakten. Schaalstok van 100 Bredase roeden. Bij de kaart hoort een heel dossier, opgenomen in NDR 723.

7.2 Literatuurlijst

- Bakker, J.J.. *Honderd jaar vereniging IJsvermaak 1885 - 1985*. Breda (Vereniging IJsvermaak Breda), 1985.
- Beex, G.. Vondstmeldingen. *Brabants Heem* 31 (1979) 83 - 87.
- Berkvens, R., M.L. Craane, L.J.J. de Kievith. *Oud Hof (Ulvenhout), gemeente Breda, archeologisch onderzoek door middel van proefsleuven en archeologische begeleiding*. Breda (Gemeente Breda), 2013. Erfgoedrapport Breda 116.
- Boeren, P.C.. Suzanne van Etten, weldoenster van Cornelius Musius. *Leids Jaarboekje* 64 (1972) 77-82.
- Blok, P.J., P.C. Molhuysen. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 9*. Leiden, 1933.
- Brekelmans, F.A.. Koekelberg. *Jaarboek De Oranjeboom* 17 (1964) 103 – 113.
- Brekelmans, F.A.. *De Belgische enclaves in Nederland*. Tilburg, 1965.
- Brekelmans, F.A.. Het opslagmonopolie van Breda en de bruggen over de Bovenmark. *Jaarboek De Oranjeboom* 12 (1969) 29 - 50.
- Brekelmans, F.A.. *Kasteel Bouvigne. Hoogheemraadschapshuis*. Breda, 1977.
- Brekelmans, F.A.. Valkrust. *Jaarboek De Oranjeboom* 34 (1981) 120 – 133
- Brekelmans, F.A.. Daasdonk onder Ginneken. *Jaarboek De Oranjeboom* 37 (1984) 68 - 96.
- Brinkkemper, O., T. van den Hurk, J.-W. de Kort, P. Maas, J. Timmers, D. Vangheluwe, J. Verspay, D. Zweers. *'t Goet te Arle, de Aarlese Hoeve, de Armenhoeve, de Amelrijck Booth Hoeve, meer dan zeven eeuwen een boerderij*. Woudrichem (Pictures Publishers), 2015.
- Buiks, C.J.M., S.Geerts. *Het stroomgebied van de Mark en de Aa of Weerijs ten zuiden van Breda*. Wetenschappelijke Mededelingen KNNV, nr. 146, april 1981.
- Buiks, C.J.M.. *Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel*. Ulvenhout 1983 - 1988 (25 deeltjes; nr 26=index (1996)).
- Buiks, C.J.M.. Boerderijen in de Baronie van Breda, 15e - 19e eeuw, Onderdelen en terminologie. *Jaarboek De Oranjeboom* 53 (2000) 1 - 44.
- Calseyde, W. van de. *Breda in kaart*. Breda (Breda's Museum), 2002.
- Caspers, T. (red.), fotografie H. Smeding. *Landgoederen in Noord-Brabant. Het lief en leed dat landgoed heet*. Haaren - Woudrichem (Brabants Landschap - Pictures Publishers), 2012.
- Cerutti, F.F.X.. *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*, I, Utrecht, 1956. II, Bussum, 1972. III, Zutphen, 1990.
- Dam, P.J.E.M. van. Middeleeuwse bedrijven in zout en zel in Zuidwest Nederland. Een analyse op basis van de moerneringsrekening van Puttermoer van 1386. *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 9 (2006) 85 – 115.
- Dijkstra, P., A. van der Lee. Enkele losse oud- en middenpaleolithische vondsten uit Noord-Brabant. *Brabants Heem* 31 (1979) 104 – 112.
- Dillo, M., G.A.M. van Synghel, m.m.v. E.T. van der Vliet. *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II, de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom*. Den Haag, 2000.
- Donkersloot - de Vrij, IJ.M.. *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten - aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven - toegelicht en beschreven*. Groningen, 1981.
- Dorsser, J.H. van. *Het landschap van westelijk Noord-Brabant. Bijdrage tot het inzicht in de ontstaanswijze*. Utrecht, 1956.
- Goossens, A.M.. De Mark en Breda. *Engelbrecht van Nassau* 2 (1983) nr. 1/2, 51 - 60.
- Goor, Th.E. van. *Beschryving der stad en lande van Breda*. Den Haag, 1744. Herdruk: Den Haag, 1970.
- Gouwens, F.. 'Ontdaen van de radicale qualiteyten en de de hooge bedieninge'. *Johan van Reede, heer van Renswoude (1593 - 1682). Een politieke biografie*. Leiden, 2013 (Master thesis, RU Leiden).
- Haugaard Nielsen, R.. Chill warnings from Greenland. *New Scientist* vol. 139, 28 augustus 1993, 28 - 33.
- Jansen, A.W.. De Oude Hof te Ulvenhout. *Brieven van Paulus* 22 (1997) 182 - 202.
- Jansen, A.W.. De Heren van Grimhuysen te Ulvenhout, 1400 - 1580. Een studie naar de herkomst en de bezittingen van deze familie. *Het Brabants Kasteel* 20 (1997) 36 - 59. Ook in: *Brieven van Paulus* 24 (1998 - 1999) 28 - 50.
- Jansen, A.W.. De wielersbaan van Ginneken. *Brieven van Paulus* 28 (2002 - 2003) 263 - 272.

- Juten, W.J.F.. Mouterij van het garnizoen van Breda in 1623. *Taxandria Noord-Brabant* 7 (1900) 265 – 273.
- Kappelhof, A.C.M.. *Het domein van de heren van Breda in het noordwesten van Brabant en aangrenzend Holland van ca. 1200 tot 1568*. www.academia.edu, 2014.
- Kasse, C.. *Early-Pleistocene tidal and fluvial environments in the southern Netherlands and northern Belgium*. Amsterdam, 1988.
- Kempen, P.A.M.M. van, S.P. Polman. *De Oude Hof van Ulvenhout. Gemeente Breda. Een aanvullende archeologische inventarisatie (AAI-1) en een geofysisch onderzoek*. Amsterdam, 2002. (RAAP rapport nr. 757).
- Klep, P.M.M.. *Groeidynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied*. Tilburg, 1973.
- Klinkert, W.. Het beleg verslagen. Ooggetuigen, tijdgenoten en historieschrijvers over het beleg van Breda in 1637. *Jaarboek De Oranjeboom* 41 (1988) 110 – 123.
- Koster, E.A.. *De stuifzanden van de Veluwe. Een fysisch geografische studie*. Amsterdam, 1978.
- Leenders, K.A.H.W.. Vermenging en verwisseling van Bredase en Brabantse leengoederen in en om het land van Breda tijdens het hertogelijk bewind, 1326 - 1339. *Jaarboek De Oranjeboom* 29 (1976) 47 - 55.
- Leenders, K.A.H.W.. De molens in en om het land van Breda, Deel I. *Jaarboek De Oranjeboom* 29 (1976) 107 – 146; Deel II. *Jaarboek De Oranjeboom* 31 (1978) 94 - 123.
- Leenders, K.A.H.W.. Zandpolders. *Holland* 12 (1980) 267 - 268.
- Leenders, K.A.H.W.. *Historisch geografische streekbeschrijving IV. Valkrust e.o. (gemeente Breda). Met aanbevelingen voor de toekomstige ontwikkeling*. Den Haag, 1987.
- Leenders, K.A.H.W., C. Verbruggen, M.v.Strijdonck. De betekenis van Zundertse veenresten voor de kennis van de holocene Westkempische en Westeuropese venen en historisch en paleo - ecologisch onderzoek. *Geografisch Tijdschrift* 23 (1990) 340 - 352.
- Leenders, K.A.H.W.. *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas - Schelde - Demergebied, 400 - 1350. Een poging tot synthese*. Zutphen, 1996.
- Leenders, K.A.H.W.. *Cultuurhistorisch overzicht van het landinrichtingsgebied Ulvenhout-Galder*. Den Haag, 1999. (1999a)
- Leenders, K.A.H.W.. Het landgoederenlandschap rond Breda. *Jaarboek De Oranjeboom* 52 (1999) 1 - 63. (1999b)
- Leenders, K.A.H.W., met bijdragen van N. Dijk, H. Koopmanschap, L. Toorians. Landschap, ontginning en bewoning ±500 - 1568. Gorisse, C.. *Oosterhout, niet van gisteren. De geschiedenis van een vitale en veerkrachtige stad van de oude steentijd tot 2009*. Oosterhout (Signifikant), 2009, 53 – 89.
- Leenders, K.A.H.W.. *De dynamische hoeve. Veranderingen in boerderijgebouwen en hun omgeving in de Meierij van 's-Hertogenbosch, 1662 - 2015*. Woudrichem (Pictures Publishers), 2015.
- Leenders, K.A.H.W.. *Gemeentenkaart voor het Maas - Demer - Scheldegebied*. Den Haag, 2016. <http://www.academia.edu>, 2016.
- Leenders, W.H., m.m.v. J.R. Mulder. *Ruilverkaveling Nispen - Schijf. De bodemgesteldheid en bodemgeschiedenis*. Wageningen, 1976. (Stiboka rap.nr. 1209).
- Lorié, J.. Scheldediluvium. *Ts.KNAG* 2e serie, 18 (1911) ... - 298.
- Merkelbach van Enkhuizen, L., A. Hallema. *Geschiedenis van Ginneken en Bavel*. Utrecht, 1941.
- Monna, A.D.A.. Anfried en de stichting van Thorn. *Publications de Limbourg* 118 (1982) 59 - 85.
- Oosten, M.F. van. Bijdrage tot de kwartair-geologie van westelijk Noord-Brabant. *Geologie en Mijnbouw* 44 (1967) 131 - 146.
- Oosten, M.F. van. *Invloed van de bodemgesteldheid en de waterhuishouding op het agrarische landschap rondom Wouw*. Wageningen, 1975.
- Otten, G.. *De straten van Breda*. Tilburg, 1988.
- Pas, W.J.H.M. van de. Gelre en de crisis in de opstand. De vredesoproep van Thomas Gramaye de Oude (1583). IN: Schepper, H. de., F. Keeverling Buisman, T. Maas, B. Thissen (red.). *'Tussen centraal en lokaal gezag'. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode. Opstellen van Wil van de Pas (†)*. (Werken Gelre 58). Hilversum (Verloren), 2004, 129 – 150.
- Peters, F.J.C., J.H. Nollen, L. de Jong. Archeologisch onderzoek in en rondom Breda in het jaar 2014. *Jaarboek De Oranjeboom* 68 (2015) 187 – 208, 195.
- Ploey, J. De. Morfologie en kwartair stratigrafie van de Antwerpse Noorderkempen. *Acta Geographica Lovaniensia* 1 (1961).
- RAAP, Stichting. *Herinrichtingsgebied Ulvenhout - Galder. Een archeologische kartering en inventarisatie*. Amsterdam, 1995. (RAAP-rapport 111.)

- Riezebos, P.A., R.T.Slotboom. Some data on the holocene deposits in the Mark and Weerij's valleys (prov. of Noord-Brabant, The Netherlands). *Geologie en Mijnbouw* 49 (1970) 119 - 135.
- Stoks, G.P.H.O.. *Verkennd bodemonderzoek Reepiend 50 te Breda*. Anteagroup, 2014.
- Storm van Leeuwen, P.. *Ode aan de Mark. Poosplaatsen*. Chaam (Stichting TrajarT), 2012.
- Vandenbergh, J., L.Krook, L. van der Valk. On the provenance of the Early-Pleistocene fluvial system in the southern Netherlands. *Geologie en Mijnbouw* 65 (1985) 3 - 12.
- Verhagen, J.H.. *Prehistorie en vroegste geschiedenis van West-Brabant*. Waalre, 1984. (Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem nr.24).
- Verwers, W.J.H.. *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1977 - 1978*. Eindhoven, 1981.
- Westerlaken, J. van der. Monumenten in Nieuw-Ginneken (3): kasteel Daasdonk. *Brieven van Paulus* 16 (1991) 204 - 217.

7.3 Archieven

- AHB Archief heerlijkheid Burgst, Burgst.
- ARAB Algemeen Rijksarchief Brussel
LvB Leenhof van Brabant
RK Rekenkamer
- BHIC Brabants Historisch Informatiecentrum Den Bosch
PF Rentmeesters prins Frederik en hun opvolgers, 1546 – 1932 (toegang 91)
CKT Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant (toegang 343)
- GA Gelders Archief, Arnhem
LK Leenkamer Klarenbeek (toegang 0410).
- GAB Gemeentearchief Breda
BB Breda Beeldcollectie
CB Collectie G.F. Blom, 1966 - 1994 (toegang COL0059)
CBG Collectie BN De Stem / Johan van Gorp
CT Collectie Tijdeman (toegang COL0077)
DNH Dopen NH Breda
GB Gemeente Ginneken en Bavel (1810) 1811 - 1925 (1941) (TOEG0708.1)
NG Notarieel archief Ginneken (toegang 255)
NLB Notaris L. Beens
OW-BWT Openbare werken, Bouw- en woningtoezicht (toegang ARC0750)
R Rechterlijk archief (toegang ARC0002.1)
TA Topografische Atlas
- NAG Nationaal Archief Den Haag
NDD Archief van de Nassause Domeinraad tot 1581, inv. Drosaers (toegang 1.08.01)
NDR Archief van de Nassause Domeinraad vanaf 1581, inv. Van Hoof (toegang 1.08.11)
VTH Verzameling Topografische Kaarten Hingman (toegang 4.VTH)
- RAA Rijksarchief in Antwerpen
AWS Archief van de Werve en van Schilde (familie), 15de eeuw-1923 (toegang Y1/040)
- RCE Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, Amersfoort.
BC Beeldcollectie, Adlib priref-nummer